

โครงการประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัย
ประวัติศาสตร์ไทย

ประวัติศาสตร์ไทย : บทสำรวจสถานะความรู้
ฉลอง สุนทรวาณิชย์ และ คณะ

เกษมสุข นุ่มนนท์ บรรณาธิการ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

เล่มที่ 5

**โครงการประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย
ได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)**

“การประมวลองค์ความรู้เรื่อง ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์”

ยงยุทธ ฐาแก้ว

คำนำ

รายงานการวิจัยเรื่อง “การประมวลองค์ความรู้เรื่อง ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์” ในชุดโครงการ “โครงการประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย” ได้รับการสนับสนุนทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ขอขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร.แถมสุข นุ่มนนท์ ผู้ประสานงานโครงการที่ได้ให้กำลังใจและผลักดันให้ผู้เขียนทำงานสำเร็จลุล่วงไปได้ นอกจากนี้ขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภคม อาจารย์ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ รองศาสตราจารย์สุวิทย์ ชีรสอวัต และผู้ช่วยศาสตราจารย์ นฤมิตร สอดสุข ที่กรุณาวิจารณ์ให้คำแนะนำทั้งแนวคิดและข้อมูลอันมีค่ายิ่ง ซึ่งในบางประเด็น ผู้เขียนบทความได้แต่ปรารถนาที่จะกระทำตามนั้น ขอบกพร่องใดๆ ในงานวิจัยย่อมอยู่ในความรับผิดชอบของผู้เขียนเป็นธรรมดา

บทคัดย่อ

“การประมวลองค์ความรู้เรื่อง ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์” เป็นการสำรวจและวิเคราะห์งานศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมหรือชุมชนใน “ท้องถิ่น” หนึ่งๆ โดยพิจารณาจากผลงานของนักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติในช่วง 4 ทศวรรษที่ผ่านมา (พ.ศ. 2500-2540) ทั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อทราบถึง ภูมิหลัง พัฒนาการของเนื้อหาในแต่ละด้าน แนวคิดทฤษฎี วิธีการศึกษา และการวิเคราะห์หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง ว่ามีแนวโน้มไปในทิศทางใด มีจุดเด่นจุดค้อยและข้อวิจารณ์ต่างๆอย่างไร ซึ่งนอกจากจะได้ผลงานการสำรวจและวิเคราะห์พร้อมบรรณานุกรมอย่างเป็นระบบ สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มที่แล้ว จุดมุ่งหมายสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือเป็นฐานความรู้สำหรับการกำหนดทิศทางการวิจัยในอนาคตได้อย่างเหมาะสมและมีประสิทธิภาพมากขึ้น

ผลการศึกษาพบว่า ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์มีมานานแล้วในสังคมไทย และได้ขยายเนื้อหาอย่างหลากหลายพร้อมเพิ่มปริมาณมากขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา การเติบโตดังกล่าวมีลักษณะสืบเนื่องต่อจาก 2 ทศวรรษแรก (พ.ศ. 2500-2520) และสัมพันธ์กับพัฒนาการทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่มีการต่อสู้ เรียกร้องให้ประชาชนมีส่วนร่วมและได้รับประโยชน์จากการใช้อำนาจอธิปไตย อย่างไรก็ดีตาม คุณภาพของการศึกษาได้พัฒนาไปอย่างช้าๆ แม้ว่าจะมีแนวโน้มมุ่งไปยังชุมชนท้องถิ่นที่เป็นหน่วยย่อย ๆ มากขึ้นก็ตาม

เนื้อหาของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์มีอยู่ 3 ด้านด้วยกันคือ การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ และการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ นอกจากนี้ยังได้มีการรวบรวม ปรวรรค และวิเคราะห์เอกสารหรือหลักฐานที่เกี่ยวข้องอีกจำนวนหนึ่ง องค์ความรู้ทางด้านต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาได้รับการวางพื้นฐานเอาไว้อย่างดีแล้วภายใน 2 ทศวรรษแรก การศึกษาในช่วง 2 ทศวรรษหลัง จึงเป็นการสานต่อและขยายเนื้อหาออกไปอย่างหลากหลายและกว้างขวางตามการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ในระยะนี้นักวิชาการทางด้านสังคมศาสตร์ได้นำเอาแนวคิดทฤษฎีและวิธีการต่าง ๆ เข้ามาช่วยศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ จนเกิดเป็นองค์ความรู้ที่ชัดเจน “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ได้รับความสนใจอย่างรวดเร็วและเป็นที่ยอมรับมากขึ้นในปัจจุบัน

แม้ว่า ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์จะก้าวหน้าไปมาก แต่องค์ความรู้ที่เกิดขึ้นก็ยังมีจุดด้อยและเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์กันอยู่เสมอ ที่สำคัญคือ การไม่มีความชัดเจนในหน่วยทางกายภาพซึ่งถือว่าเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของห้องถิ่น เป็นการศึกษาเนื้อหาเพียงด้านเดียวและอยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติมากเกินไป ไม่ได้เสนอภาพเคลื่อนไหวเป็นพลวัตรของสังคมห้องถิ่น เพราะมักติดอยู่กับกรอบของทฤษฎี การใช้หลักฐานยังไม่กว้างขวางเพียงพอ โดยเฉพาะไม่สนใจเอกสารหรือข้อมูลระดับพื้นบ้านเท่าที่ควร ด้วยปัญหาและข้อจำกัดดังกล่าว จึงไม่อาจศึกษา “ห้องถิ่น” ต่างๆ ในลักษณะที่เป็นองค์รวมได้ เท่ากับว่าสังคมไทยยังไม่รู้จักตัวเองอย่างรอบด้านและลึกซึ้ง ส่งผลต่อการพัฒนาชนบทที่อาจไม่สอดคล้องกับสภาพวิถีชีวิต ซึ่งหลากหลายและแตกต่างกันในแต่ละห้องถิ่น

ในบทสรุปของการศึกษาได้เสนอแนะแนวทางการวิจัยในอนาคตไว้ 3 ประเด็น คือ ประการแรก การปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารต้นฉบับและข้อมูลพื้นบ้านต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ทั้งในฐานะที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และให้คุณค่าในแง่ภูมิปัญญาของห้องถิ่นด้านอื่น ๆ ประการที่สอง ศึกษาวิจัยในลักษณะที่เป็น ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น ในระดับต่าง ๆ ให้มากขึ้น ทั้งนี้เพื่อเข้าใจในความหลากหลายของสังคมห้องถิ่นในหน่วยย่อย ๆ ได้อย่างลึกซึ้งรอบด้าน ประการสุดท้าย เขียนประวัติศาสตร์ในลักษณะที่เป็นภาพรวมระดับภูมิภาคโดยอาศัยข้อมูลและเนื้อหาจากการศึกษา ประวัติศาสตร์ห้องถิ่น เพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับการเขียน ประวัติศาสตร์ชาติโดยรวมต่อไป

ABSTRACT

The purpose of this study is to trace the development of research on local history in Thailand during the past four decades, roughly from the late 1950s to the late 1990s. It deals with the emergence of local historical studies in the late 1950s, the subsequent expansion of local history vis-a-vis national history, the methodologies involved, and contribution of historical approach to "local studies"

The first two decades laid the foundation for further development in so far as researches on ancient towns and settlements, the significance of things local in national history, and the ethnic groups were concerned. This was also a period of searching for primary sources and of transliterating local documents into modern Thai. The last two decades, beginning in the late 1970s, witnessed further developments taking place in response to socioeconomic changes in the country. Social scientific approaches provided a stimulus to "local studies" in this particular period, one of the most significant aspects being in the field of economic history and the popularly-designated 'village history' in Thailand.

Local history, despite its interdisciplinary nature and remarkable progress in recent years, has remained problematic in many ways. Among the criticisms raised by critics of local history are the lack of well-defined criteria for area(s) chosen for case study, squinteyed government viewpoint, redundant theoretical approaches, and ignorance of the importance of a variety of local source materials.

It is argued that the many facets of "local studies" can be of practical value to development policy formulating, because only through these channels can one learn about the people's worldview at the grassroot level. To meet that goal priorities must be given to (1) transliteration and analytical study of local historical documents; (2) the application of an embracing historical approach to local studies at different levels; and (3) research on regional history which put local histories in a wider perspective.

1

บทนำ

ภูมิหลังและปัญหา

ตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ความรู้เกี่ยวกับ“ท้องถิ่น”เริ่มได้รับความสนใจจากชาวไทย ในช่วงเวลาดังกล่าวกรุงเทพฯขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้าไปยังดินแดนที่อยู่เลยเขตที่ราบลุ่มภาคกลางออกไป ซึ่งได้แก่ดินแดนล้านนา บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง เขมร ที่ราบสูงโคราชและบริเวณหัวเมืองมลายู ดินแดนเหล่านี้เป็นเขตผลประโยชน์สำคัญที่ทางกรุงเทพฯจะต้องเข้าไปดูแลและรักษาไว้ ความรู้เกี่ยวกับ“ท้องถิ่น”จึงมีความจำเป็นสำหรับประเทศไทย ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการจัดการปกครองหรือสร้างความชอบธรรมทางการเมือง และเพื่อผลประโยชน์ของด้านเศรษฐกิจ หลักฐานและเอกสารที่แสดงให้เห็นว่าทางศูนย์กลางที่กรุงเทพฯได้ให้ความสนใจกับท้องถิ่นในช่วงก่อนหน้ารัชกาลที่ 4 ปรากฏอยู่ในรูปของจดหมายเหตุ เอกสารคำให้การของเขลอสีก บันทึกรการเดินทาง เป็นต้น ความสนใจใคร่รู้เรื่องราวของท้องถิ่นมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันเป็นอย่างดีกับหลักฐานอื่น ๆ ที่แสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ใหม่ของชนชั้นนำไทยว่าได้มองโลกที่เป็นจริงและกว้างขวางมากยิ่งขึ้นรวมทั้งต้องการที่จะเรียนรู้โลกด้วย ดังที่จะเห็นได้จากการแปลหรือแปลงวรรณกรรมของสังคมอื่นมาเป็นภาษาไทย เช่น สามก๊ก ราชาริราช อิเหนา ฯลฯ (ดู ฉลอง สุนทราวาณิช, 2536 : 122-123) ส่วนจาริตในการเขียนหรือชำระพระราชพงศาวดารก็ปรากฏว่ามีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับเมืองหรือท้องถิ่นมากขึ้น

เมื่อรัฐไทยได้รับอิทธิพลของชาติตะวันตกมากขึ้นตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ความกระตือรือร้นใคร่รู้เรื่องราวของ“ท้องถิ่น”ยิ่งมีมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของหัวเมืองและชุมชน ทั้งนี้เพราะเรื่องราวดังกล่าวเป็นหลักฐานสำคัญในการเจรจาโต้แย้งกับชาติมหาอำนาจตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นอังกฤษหรือฝรั่งเศส เพื่อยืนยันในสิทธิการครอบครองดินแดนของหัวเมืองที่มีประวัติความเป็นมาอันยาวนานเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ก่อนการปฏิรูปการปกครองมาแล้วที่ได้โปรดฯให้ขุนนางในท้องถิ่นหลายแห่งได้รวบรวมประวัติของเมือง ชุมชน และบันทึกไว้เป็นเอกสารของหลวงสำหรับการเจรจากับชาติตะวันตก และเป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการปฏิรูปการปกครองต่อมา ในระยะแรกเอกสารดังกล่าวได้รับการตีพิมพ์ในวารสารของรัฐ เช่น วชิรญาณ วชิรญาณวิเศษ ราชกิจจานุเบกษา ซึ่งมีทั้งเอกสารบันทึกของขุนนาง ค่านาน และพงศาวดารของเมืองต่าง ๆ ในภาคอีสาน ลาว ล้านนา และคาบสมุท

มลายู ต่อมาต้นฉบับของงานเขียนเหล่านี้ได้มารวมพิมพ์อยู่ในชุด ประชุมพงสาวดาร ภาคต่าง ๆ เช่นเดียวกับการรวบรวมเรื่องราวของลัทธิประเพณีของภูมิภาคต่าง ๆ และเรื่องราวของภาษาและกลุ่มชาติพันธุ์ที่อยู่ใกล้เคียงกับไทยส่วนใหญ่เคยตีพิมพ์ลงในหนังสือ *วชิรญาณวิเศษ* และต่อมารวบรวมพิมพ์อยู่ในหนังสือชุด *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ* หลังปีพ.ศ. 2500

หลังการปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ 5 การรวบรวมและการเขียนประวัติของเมืองและชุมชนต่าง ๆ ได้รับการส่งเสริมอย่างสืบเนื่อง มีข้าราชการจากส่วนกลางที่ถูกส่งไปเป็นข้าหลวงตามมณฑลหรือท้องถิ่นต่างๆ เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญ ในช่วงเวลาดังนี้เป็นต้นไป การรวบรวมประวัติของหัวเมือง ชุมชน เอกสารโบราณ รวมทั้งการเขียนประวัติตระกูลบุคคลสำคัญที่มีบทบาทในการปกครองมีขึ้นเป็นอย่างมาก เรื่องราวเหล่านี้ส่วนใหญ่ตีพิมพ์ในหนังสือ *วชิรญาณวิเศษ* *เทศาภิบาล* *วารสารของสยามสมาคม* ตัวอย่างผลงานการศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์จากข้าราชการที่ถูกส่งไปจากส่วนกลางเขียนขึ้น ได้แก่ “พงสาวดารลาวเมือง” ของพระยาประจักษ์จักรจักร (แหม่ม บุนนาค) ซึ่งเขียนเป็นตอนๆ ลงในวารสาร *วชิรญาณ* และต่อมาในปี พ.ศ. 2449 ได้ปรับปรุงงานชิ้นนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นและรวมพิมพ์ออกมาในรูปของหนังสือที่รู้จักกันดี คือ *พงสาวดารโยนก* ในภาคอีสานมีงานเขียนและรวบรวมที่สำคัญในขณะนี้คือ *พงสาวดารมณฑลอีสาน* ของ หม่อม อมรวงษ์วิจิตรเช่นเดียวกับการศึกษาของพันเอก เจริญ (G.E. Gerini) ชาวอิตาลีที่ได้เข้ามารับราชการสมัยช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ได้ใช้เอกสารต่างประเทศมาสืบค้นประวัติความเป็นมาของเกาะภูเก็ตอย่างละเอียดรอบด้าน ภายได้ชื่อ “*Historical Retrospect of Junkceylon Island*” และได้ตีพิมพ์ครั้งแรกลงในวารสารของสยามสมาคมในปี พ.ศ. 2448

การศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่น ในเรื่องราวของประวัติศาสตร์นั้นเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา เหตุผลของการศึกษาเพื่อประโยชน์ใช้สอยโดยตรงโดยนำเรื่องราวดังกล่าวเป็นหลักฐานในการต่อรองกับชาติมหาอำนาจหรืออ้างสิทธิ์ในการครอบครอง “ท้องถิ่น” แล้ว อีกด้านหนึ่งการคุกคามจากวัฒนธรรมของชาติตะวันตกมีเพิ่มมากขึ้นและเกี่ยวข้องกับราชสำนักโดยตรงส่งผลให้เกิดภาวะวิกฤติขึ้นในเอกลักษณ์ไทยแบบเก่าที่จากชาวตะวันตกต่างปฏิเสธทำให้ชนชั้นสูงของไทยต้องปรับตัวเองในเรื่องเอกลักษณ์กันครั้งใหญ่ นั่นคือการค้นหาตัวเองใหม่ในสิ่งที่มีลักษณะเป็นสากลแต่ยังคงวางอยู่บนรากฐานของความเป็นไทย ฉะนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์จึงเป็นทางออกที่มีไม่มากนักทางหนึ่งที่เหลืออยู่ (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2529 ; 9-26) การเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญาดังกล่าวนับได้ว่าเป็นการวางรากฐานด้านไทยศึกษาที่สำคัญ โดยชนชั้นผู้นำและการศึกษาเรื่องท้องถิ่นก็เป็นส่วนหนึ่งของไทยศึกษามาตั้งแต่เริ่มแรก แม้ว่าจะมีสัดส่วนที่ไม่มากนักก็ตาม

การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในกรอบของไทยศึกษาภายใต้การนำหรือผลักดันโดยชนชั้นนำได้จบเขาลงเมื่อสิ้นรัชกาลที่ 5 ได้ไม่นาน อาจเป็นไปได้ว่าวิกฤติในเอกลักษณ์ของชนชั้นนำไทยได้ผ่านพ้นไปแล้วการสร้างชาติแบบใหม่ตามอุดมคติที่เน้นศูนย์กลางและมีวัฒนธรรมราชสำนักตั้งอยู่สูงตุนั้นจึงทำให้เรื่องราวของท้องถิ่นถูกละเลยไปไม่น้อย แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ได้ทรงรวบรวมภาพผู้มืบทบพาทสำคัญในการสร้างความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่น เห็นได้ชัดเจนในหนังสือเรื่อง นิทานโบราณคดี ซึ่งให้ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นต่าง ๆ

ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แล้ว บรรยาการการศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นตื่นตัวขึ้นมาอีก จุดมุ่งหมายสำคัญของการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ก็คือการให้ท้องถิ่นต่าง ๆ ได้มีบทบาทมากขึ้นในการปกครองประเทศ เรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นสิ่งที่รัฐควรรับรู้และทำความเข้าใจมากยิ่งขึ้น การที่รัฐบาลได้เชิญสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรรุ่นแรกให้มาปาฐกถาเรื่องสภาพจังหวัดของตัวเอง ไม่ว่าจะเป็นทางด้านประวัติความเป็นมา สภาพภูมิศาสตร์ และความเป็นอยู่ทั่วไปของราษฎรทั่ว ๆ ไป ย่อมเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสนใจต่อท้องถิ่นของรัฐได้อย่างชัดเจน เช่นเดียวกับเนื้อหาบางส่วนของปาฐกถาแสดงให้เห็นถึงความสำนึกที่ผู้แทนแต่ละคนมีต่อท้องถิ่นของตน ตลอดจนความมุ่งหวังในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมัยใหม่ ปาฐกถาดังกล่าวตีพิมพ์รวมเล่มครั้งแรกในปี พ.ศ. 2478 ภายได้ชื่อว่า ปาฐกถาของผู้แทนราษฎรเรื่อง สภาพของจังหวัดต่าง ๆ และได้รับการพิมพ์ซ้ำอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2539 อย่างไรก็ตามจากการที่มีความผันผวนทางการเมืองภายหลังการปฏิรูปการปกครองได้ไม่นาน ความสนใจต่อท้องถิ่นของหน่วยราชการหรือผู้นำได้จางหายไปอย่างรวดเร็ว มีแนวคิดเรื่องชาตินิยมเข้ามาแทนที่ คือการสร้างศูนย์กลางของ “ชาติ” ให้มีความเข้มแข็ง นอกจากความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้พระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีวัฒนธรรมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอีกด้วย ผู้นำในสมัยนี้เลือกใช้วัฒนธรรมของราชสำนักและกรุงเทพฯ เป็นวัฒนธรรมของชาติ จึงไม่พยายามมองหาความหลากหลายของท้องถิ่น การศึกษาประวัติศาสตร์ในช่วงดังกล่าวจึงมุ่งแสดงให้เห็นถึงความรุ่งโรจน์และยิ่งใหญ่ของชาติไทย โดยการเสริมต่อจากงานของนักประวัติศาสตร์รุ่นเก่า หรือไม่ก็เป็นการลอกเลียนคัดแปลง แล้วแทรกการปลุกใจให้รักชาติ หรือชื่นชมวีรบุรุษ ดังเช่นงานของหลวงวิจิตรวาทการเป็นตัวแทนสำคัญของงานเขียนในยุคนี้

แม้ว่าความสนใจของรัฐต่อเรื่องราวของท้องถิ่นจะลดลง แต่ความตื่นตัวสนใจในเรื่องราวตัวเองของคนท้องถิ่นกลับปรากฏให้เห็นมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้มีเหตุผลมาจากกระแสความเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญาในช่วงทศวรรษ 2470 ซึ่งได้รับบรรจุจุดหมายสูงสุดโดยนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 กระแสการตอบรับต่อรัฐธรรมนูญในระบบการปกครองแบบใหม่ใน

จังหวัดต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นถึงความตื่นตัวทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าไปมีส่วนร่วมมากยิ่งขึ้น สิ่งดังกล่าวสัมพันธ์กับผลผลิตของระบบการศึกษาแบบใหม่ที่ทำให้คนในท้องถิ่นมีโอกาสเข้าศึกษาเล่าเรียนวิชาความรู้ด้านต่างๆ ที่แปลกใหม่และกว้างขวางกว่าเดิม จึงช่วยกระตุ้นให้เกิดความสำนึกในเรื่องท้องถิ่นตัวเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวของอดีตหรือประวัติศาสตร์ที่มีรากฐานการศึกษาและสืบทอดกันมาในสังคมไทยเป็นเวลานานแล้ว

ความสนใจใคร่รู้หรือการศึกษาเรื่องราวของตัวเองของคนในท้องถิ่นนั้นก็สืบเนื่องขึ้นไปได้อย่างน้อยตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์แล้วเช่นกัน การคัดลอกตำนาน วรรณกรรม รวมทั้งการแต่งขึ้นมาใหม่เป็นจาริตที่มองเห็นได้โดยทั่วไป เนื้อหาในงานเหล่านี้ได้บอกประวัติความเป็นมาและความเป็นไปของท้องถิ่นรวมทั้งสะท้อนทัศนคติความเห็นที่ผู้แต่งมีต่อท้องถิ่นของตัวเอง ในช่วงรัชกาลที่ 4 และ 5 อันเป็นระยะที่ชนชั้นผู้นำไทยได้สถาปนาไทยศึกษาขึ้นมา มีเรื่องราวของท้องถิ่นรวมอยู่ด้วย ในด้านของผู้รู้หรือปราชญ์ตามท้องถิ่น ต่างก็ได้ศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นตัวเองเช่นเดียวกัน หากแต่ทำงานในแนวจาริต คือเขียนออกมาในลักษณะของ คำานาน หรือ “พื้น” โดยไม่ได้รับอิทธิพลลักษณะการเขียนแบบตะวันตกที่แพร่เข้ามา งานเขียนของปราชญ์หรือผู้รู้คือผลงานที่เขียนขึ้นมาจากความสำนึกของการเป็น “ท้องถิ่น” หรือส่วนหนึ่งของรัฐแล้วขณะนั้น แต่ก็อาจจาริตการเขียนแบบคำานานหรือ “พื้น” ในยุคเก่ามาใช้ คำานานหรือ “พื้น” ในยุคใหม่จึงมีความแตกต่างทางด้านเนื้อหาที่เสนอเรื่องราวของท้องถิ่นต่าง ๆ ในลักษณะไม่ใช่การกล่าวถึงบรรพบุรุษ กษัตริย์ ราชวงศ์ และการสืบสันตติวงศ์ที่ย้อนไปไกลในอดีตตามจาริตของเนื้อหาในคำานานฝ่ายอาณาจักรของยุคเก่า หากแต่เนื้อหาในคำานานหรือ “พื้น” สมัยใหม่ ไม่ว่าจะเป็นฉบับที่แต่งขึ้นใหม่หรือดัดแปลงเพิ่มเติมจากของเก่า ก็จะเป็นเรื่องราวของเหตุการณ์ที่ใกล้ตัวมากขึ้น และเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงสามารถพิสูจน์ได้ นี่คือนัยยะเนื้อหาใหม่ของการศึกษาในแนวจาริตที่ได้เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความใคร่รู้และความเข้าใจในเรื่องราวความเป็นมาของตัวเองจากผู้รู้หรือปราชญ์ในท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ก้าวหน้าขึ้น

ในทศวรรษ 2470 ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วจึงผู้รู้ในท้องถิ่นทั้งที่เป็นพระภิกษุหรือผู้ที่เคยบวชเรียน รวมทั้งผู้ที่ได้รับการศึกษาแบบสมัยใหม่ ต่างกระตือรือร้นที่จะ “ศึกษา” เรื่องราวของท้องถิ่นตัวเองมากขึ้น เริ่มมีการรวบรวมโบราณวัตถุต่าง ๆ มาเก็บรักษาไว้ตามวัด ทำให้เกิดแรงบันดาลใจศึกษาความเป็นมาของท้องถิ่นที่โยงใยเข้ากับหลักฐานทางโบราณคดี พิมพ์งานเผยแพร่ ทั้งในรูปของหนังสือ และบทความดังเช่น นครน่าน (2478) เพื่อเป็นการเฉลิมฉลองการเปลี่ยนแปลงการปกครอง หนังสือเล่มนี้ประกอบด้วยบทความทั้งที่เป็นประวัติ

ศาสตร์ โบราณคดี และภูมิศาสตร์ ฯลฯ เช่นเดียวกับ หนังสือรวบรวมภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์จังหวัดพิษณุโลก (2477) ส่วนเล่มอื่น ๆ ต่อมาได้แก่ พัทธวิทยา (2479) หนังสือที่ระลึกในงานปีใหม่ของจังหวัดพัทลุง (5-8 เมษายน 2479) และตรังธาร (2482) เป็นตัวอย่างของการศึกษาที่ให้บริการทางความตื่นตัวของคนท้องถิ่นในช่วงเวลาดังกล่าว เมื่อพิจารณาจากเนื้อหาที่มักเป็นเรื่องราวทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และคติชนซึ่งส่วนใหญ่เป็นผลงานของคนในท้องถิ่นเสนอเรื่องราวของท้องถิ่นหรือจังหวัดของตัวเองให้สังคมภายนอกรับรู้ เช่นเดียวกับความรู้ที่ถูกค้นพบกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาอันยาวนานที่ “คนอีสาน” ได้เกี่ยวข้องกับลาวก็ได้รับการถ่ายทอดออกมาเป็นหนังสือ เพ็ชรพื้นเมืองเวียงจันทน์ (2479) และอุบัติบรมจักรถาว (2479) ของทองพูล ศรีจักร ซึ่งแม้ว่าจะนำเสนอในรูปแบบของวรรณกรรมจาริต แต่เนื้อหาก็คือประวัติศาสตร์ที่มีการค้นคว้าเรียบเรียงจากเอกสารเก่าและคำบอกเล่าของบรรพบุรุษสืบทอดมา

ทศวรรษ 2480 เป็นช่วงที่การเก็บรักษาโบราณวัตถุของปราชญ์ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ปรากฏเป็นรูปธรรมชัดเจนขึ้น เป็นช่วงที่มีการจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติในจังหวัดสำคัญ ๆ โดยความร่วมมือของผู้รู้หรือปราชญ์ท้องถิ่น ปราชญ์เหล่านี้ไม่เป็นที่รู้จักในวงกว้างขณะนั้น ซึ่งส่วนหนึ่งก็คือพระภิกษุ ตัวอย่างในภาคใต้ เช่น พระราชสิริสังวรณ์ (ช่วง อุดมเวท) ผู้เก็บรวบรวมโบราณวัตถุที่พบในเขตอำเภอสติงพระ อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา และบริเวณใกล้เคียง มารวมไว้ในพิพิธภัณฑวัดมัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลา ท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งได้ช่วยจัดพิพิธภัณฑที่ไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ท่านยังเป็นผู้ที่สนใจการค้นคว้าโบราณคดีและประวัติศาสตร์รอบอ่าวบ้านดอน ซึ่งได้ตีพิมพ์เผยแพร่ในทศวรรษต่อมา ในส่วนของภาคตะวันออกก็มีพระครูศรีมหาโพธิ์คณาภิรักษ์ วัดใหม่กรงทอง อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งได้รวบรวมโบราณวัตถุเอาไว้เป็นจำนวนมาก เช่นเดียวกับ พระโสมณธรรมมุนี เจ้าคณะจังหวัดพะเยา ซึ่งได้รวบรวมพระพุทธรูปหินทรายและอื่น ๆ ไว้ในเขตวัด รวมทั้งค้นคว้าบันทึกแหล่งโบราณคดีและวัดเก่า ๆ ไว้เป็นต้น (ดู สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้, 2529 : 54-59 และศรีศักร วัลติโกดม ม.ป.ป. : 54-59)

การพิมพ์หนังสือเพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพของคนในตระกูลผู้ที่ได้รับการศึกษาและมีฐานะดีในจังหวัดต่างๆ เป็นสิ่งที่บอกให้ทราบถึงความเคลื่อนไหวในความสนใจเรื่องราวของท้องถิ่นตัวเองในขณะนี้เช่นเดียวกัน เนื้อหาส่วนใหญ่แม้ว่าจะคัดออกมาจากตำนานพงศาวดาร หรือ เอกสารของทางราชการ แต่ก็เกี่ยวข้องอยู่กับโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และความรู้ทั่วไปของท้องถิ่นตัวเองทั้งสิ้น สิ่งนี้จึงสะท้อนถึงความสนใจใคร่รู้ถึงที่มาที่ไปของตัวเองและ/หรือ “ท้องถิ่น” ของตัวเองซึ่งขณะนี้ได้เป็นส่วนหนึ่งของชาติและเริ่มเป็นที่รู้จักจากสังคม

ภายนอกบ้างแล้ว การพิมพ์หนังสือเพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพและในโอกาสอื่นๆ โดยเนื้อหาเป็นเรื่องราวของท้องถิ่นมีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้นอย่างชัดเจนภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา ปรากฏการณ์ดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่กำลังขยายตัวออกสู่จังหวัดต่าง ๆ เช่นเดียวกับการศึกษาค้นคว้าเรื่องราวของท้องถิ่นโดยตรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่เริ่มได้รับความสนใจจากรัฐบาลและคนในท้องถิ่นมากขึ้นเป็นลำดับ

จากการสำรวจภูมิหลังของการศึกษาแล้วจะเห็นได้ว่า เนื้อหาเกี่ยวกับท้องถิ่นได้มีอยู่ในความรู้ด้านไทยศึกษามาตั้งแต่ในระยะเริ่มแรกที่ได้รับอิทธิพลของตะวันตกแล้ว อย่างไรก็ตามชนชั้นผู้นำไทยขณะนั้นซึ่งเป็นผู้ที่ได้เริ่มต้นการศึกษาเรื่องดังกล่าวได้วางโครงสร้างความรู้ด้านไทยคดีศึกษาไปตามกรอบอุดมคติของการสร้างรัฐไทยสมัยใหม่คือ การยึดเอาวัฒนธรรมของราชสำนักเป็นศูนย์กลางและมีวัฒนธรรมของท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นส่วนประกอบ โดยมีความสัมพันธ์ในเชิงลดหลั่นกันลงมา “ท้องถิ่น” จึงเป็นรายละเอียดของวัฒนธรรมไทย การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นจึงช่วยให้เข้าใจวัฒนธรรม “ไทย” ได้ดีขึ้น โครงสร้างความรู้ด้านไทยคดีศึกษาจึงมีปัญหามากหลายประการ ในเมื่อเรื่องราวของ “ท้องถิ่น” เป็นแต่เพียงส่วนประกอบที่ช่วยให้เข้าใจในวัฒนธรรม “ไทย” มากขึ้น การศึกษาเรื่องราวของ “ท้องถิ่น” จึงไม่ได้มุ่งทำความเข้าใจกับ “ท้องถิ่น” ในฐานะที่มีพลังวัฒนธรรมของตัวเอง รวมทั้งยังมีความหลากหลายแตกต่างกันในแต่ละ “ท้องถิ่น” สิ่งเหล่านี้ได้ถูกบิดเบือนลบเลือนออกไปหมด ความแตกต่างได้กลายเป็นเรื่องนอกกรอบนอกทางในสายตาของผู้ปกครองไทย เช่นเดียวกับความสัมพันธ์ระหว่าง “ท้องถิ่น” กับ “ไทย” ก็ไม่ใช่ความสัมพันธ์ที่อยู่ในระนาบเดียวกัน ปราชญ์หรือผู้รู้ใน “ท้องถิ่น” ที่ไม่ได้เชี่ยวชาญเรื่อง “ไทย” ในความหมายที่ชนชั้นนำกำหนดไว้ไม่ได้เข้าไปมีบทบาทใน “ไทยศึกษา” และไม่เป็นที่รู้จักนอก “ท้องถิ่น” ของตัวเองจนกระทั่งหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2539 : 1-3)

องค์ความรู้เกี่ยวกับ “ท้องถิ่น” ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นในด้านโบราณคดี ประวัติศาสตร์ หรือวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ได้ดำรงอยู่ในสถานะดังกล่าวนี้ตลอดมา ทั้งนี้เพราะผู้ที่ศึกษาได้ติดอยู่ในกรอบโครงสร้างของอุดมคติการสร้างรัฐแบบใหม่ดังกล่าวแล้ว ข้อสรุปนี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของ “ข้อมูล” ที่พิมพ์เผยแพร่หรือเป็นการมองด้านเดียวเกินไป หากสำรวจถึงความเคลื่อนไหวของกระแสภูมิปัญญาในด้านนี้แล้วก็จะพบว่า ยังมีงานการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยคนท้องถิ่นในเชิงประวัติศาสตร์ที่ไม่ได้อาศัยอยู่ในโครงสร้างความรู้ด้านไทยคดีศึกษาที่ชนชั้นผู้นำได้วางเอาไว้เสมอไป เป็นการศึกษาประวัติความเป็นมาของ “ท้องถิ่น” ที่มีลักษณะเป็นตัวของตัวเอง รวมทั้งในบางครั้งก็เป็นการต่อต้านวัฒนธรรมของศูนย์กลางอีกด้วย ความเคลื่อนไหวของกระแสภูมิปัญญาที่มีลักษณะเชิงต่อต้านดังกล่าวนี้มักปรากฏอยู่ตาม “ท้องถิ่น” ต่างๆ ที่เคยเป็นศูนย์กลางอำนาจรัฐสำคัญ

มีวัฒนธรรมเป็นของตัวเอง หรือ “ท้องถิ่น” ที่เคยสัมพันธ์ใกล้ชิดกับศูนย์กลางอำนาจอื่น ๆ ที่ไม่ใช่รัฐในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

วรรณกรรมพื้นเวียง เป็นงานเขียนเล่าเหตุการณ์กรณีกบฏฮ้ายสาเกียดโง้งเข้ายึดเมืองจำปาศักดิ์ ในสมัยรัชกาลที่ 2 และกรณีกบฏเจ้าอนุเวียงจันทน์ในสมัยต้นรัชกาลที่ 3 รวมถึงกรณีสงครามระหว่างไทย-ญวน โดยบันทึกขึ้นตามสายตาของปัญญาชนท้องถิ่นอีสานผู้หนึ่งนั้น เป็นการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นยุคแรกๆ ที่สะท้อนถึงความคิดของคนท้องถิ่นที่มีลักษณะต่อต้านรัฐไทยอย่างชัดเจน เป็นงานที่ได้รับการเผยแพร่และรับรู้กันอย่างกว้างขวางในสังคมอีสานสมัยนั้น (ดู ธวัช ปุณโณทก, 2526 : 1-3) เมื่อมีการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 มี“กบฏ”เกิดขึ้นทั้งในภาคเหนือ อีสาน และภาคใต้ แม้ว่าจะยังไม่ได้มีการค้นคว้าศึกษากันอย่างกว้างขวางว่ามีงานเขียนประวัติศาสตร์ของคนท้องถิ่นได้เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์อยู่กับ “กบฏ” ดังกล่าวบ้างหรือไม่อย่างไร แต่สำนักในรากเหง้าและความเป็นตัวของตัวเองของปัญญาชนในท้องถิ่นได้สืบทอดกันต่อมาดังที่ได้ปรากฏอยู่ในงานของ ทองพูล ศรีจักร ในกรณีของอีสานเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ไม่ยากเป็นการสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าก่อน พ.ศ. 2500 รัฐไทยยังมีความปัญหาในการสร้างจิตสำนึกของความเป็น “ชาติไทย” โดยรวม ในกรณีของภาคเหนือมีงานเขียนหลายชิ้นแสดงให้เห็นถึงความเป็นมาของล้านนาที่มีความรุ่งเรือง โดยอดีตอันยาวนานนั้นไม่ได้มีสัมพันธ์มากับรัฐไทยตั้งแต่ต้นแต่อย่างใด กรณีของภาคใต้งานเขียนของ อิบรอฮิม ชุกรี เรื่อง *ตำนานเมืองปัตตานี* (Sejarah Kerajaan Melayu Pattani) เขียนเป็นภาษา Jawi ตีพิมพ์ในรัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซียในราวช่วงทศวรรษ 2490 ก็นับว่าเป็นตัวแทนที่แสดงถึงความสำนึกของคนในท้องถิ่นที่ไม่ได้อยู่ในอุดมการณ์ประวัติศาสตร์ชาติไทยแต่อย่างใดเช่นกัน(ต่อมาภายหลังศูนย์การศึกษาเกี่ยวกับภาคใต้ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี ก็ส่งเสริมให้มีการแปลบางส่วนเป็นภาษาไทยและพิมพ์รวมเป็นเล่มภายใต้ชื่อ *ตำนานเมืองปัตตานี* (2525) และต่อมาค้นฉบับภาษามลายูเดิมก็ได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษโดย Conner Bailey และ John N. Miksic และจัดพิมพ์โดยศูนย์ศึกษานานาชาติ ของมหาวิทยาลัย โอไอโอ ในปี ค.ศ. 1985)

การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของไทยคดีศึกษาทั้งในส่วนของรัฐและปัญญาชนในท้องถิ่นเป็นพื้นฐานและ “หลักฐาน” ที่สำคัญของ “ท้องถิ่นศึกษา” ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา รวมกับหลักฐานที่สำคัญอื่น ๆ เช่น บันทึกของชาวต่างชาติซึ่งได้เดินทางไปตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ของไทยตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา นอกจากนี้มีเอกสารราชการประเภทต่างๆ จำนวนมากที่เก็บไว้ในหอสมุดแห่งชาติ รวมทั้งบันทึกส่วนตัวของข้าราชการและเอกชน เมื่อรวมแล้วมีปริมาณมหาศาล อันเอื้อต่อการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นทางด้าน

ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมต่าง ๆ ให้มีความเป็นไปได้อย่างขึ้น ท้องถิ่นศึกษาตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 โดยเฉพาะการศึกษาในมิติประวัติศาสตร์นั้น ในตลอดช่วงเวลาประมาณ 40 ปีที่ผ่านมา มีงานเขียนจำนวนมาก ทั้งยังได้พัฒนาก้าวหน้าในทางด้านเนื้อหา วิธีการศึกษาและมุมมองต่าง ๆ รวมทั้งมีนักวิชาการในสาขาต่าง ๆ เข้ามาร่วมศึกษาอีกด้วย ในรอบทศวรรษ 2530 ที่ผ่านมานักวิชาการและคนในท้องถิ่นทั้งในส่วนกลางและภูมิภาคต่างให้ความสนใจในเรื่องราวของท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น ในช่วงเวลาดังกล่าวท้องถิ่นต่างๆ ของไทยได้รับผลกระทบอย่างมากจากการขยายตัวอย่างรวดเร็วทางด้านเศรษฐกิจและสังคมสภาพการณ์ดังกล่าวก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ ที่หลากหลายและสลับซับซ้อนตามมา หลายฝ่ายตระหนักถึงความสำคัญของท้องถิ่นต่อการเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาประเทศเพื่อร่วมกันหาหนทางแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่เกิดขึ้น ขณะเดียวกันนักวิชาการสาขาต่าง ๆ ก็ได้ศึกษาวิจัยเรื่องราวของท้องถิ่นมาอย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ตามการศึกษาวิจัยเรื่องราวของท้องถิ่นก็มีปัญหาในตัวเองในด้านการอยู่พอสมควรรวมทั้งการที่องค์ความรู้ซึ่งมีอยู่จำนวนมากนั้นมักไม่ค่อยจะได้เผยแพร่ไปสู่สาธารณะและดูเหมือนว่าภาครัฐบาลเองก็ไม่ได้นำเอาความรู้เหล่านั้นมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาเพื่อให้อรรถกถาสอดคล้องกับวิถีชีวิตของผู้คนตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ เท่าใดนัก โดยเฉพาะองค์ความรู้ของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ที่นักวิชาการฝ่ายต่าง ๆ เห็นว่ามีความจำเป็นและสำคัญในปัจจุบัน สาเหตุที่เป็นเช่นนี้เนื่องมาจากการที่ไม่ได้ตระหนักถึง “ความหมาย” ขององค์ความรู้ และที่เป็นปัญหาสำคัญก็คือผลงานการศึกษาวิจัยเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ค่อนข้างจะกระจัดกระจายและมีความสลับซับซ้อนทั้งทางด้านเนื้อหา แนวคิด และทฤษฎีต่าง ๆ ที่ยังไม่ได้นำมาประมวลวิเคราะห์ สังเคราะห์ จัดระบบให้เกิดเป็นความรู้ที่เข้าใจได้ง่าย ตลอดจนรู้ถึงปัญหาและข้อจำกัดต่างๆ ที่มีอยู่ตลอดมา

ด้วยตระหนักถึง บทบาท ความหมาย และความสำคัญของท้องถิ่นศึกษาจึงเห็นความจำเป็นว่าควรจะต้องมีการประมวลองค์ความรู้เรื่อง ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ ซึ่งได้ทำการศึกษาวิจัยโดยนักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติในช่วงเวลาประมาณสี่ทศวรรษที่ผ่านมา เพื่อจะได้ทราบถึงความเป็นมา ทิศทางและแนวโน้มของการศึกษาวิจัยในแง่มุมต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ ตลอดจนพิจารณาถึงบริบททางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมเพื่อเข้าใจถึงสถานภาพขององค์ความรู้เรื่องนี้ได้อย่างชัดเจน นอกจากนี้จะสามารถนำเอาความรู้มาใช้เป็นประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ในภาพการณ์ปัจจุบันแล้ว จุดมุ่งหมายสำคัญในการประมวลองค์ความรู้ในอีกด้านหนึ่งก็คือข้อสรุปบางอย่างที่มองเห็นก็จะจะเป็นพื้นฐานสำคัญในการตั้งโจทย์หรือกำหนดทิศทางการศึกษาวิจัยในอนาคต

ในช่วงเวลาประมาณหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมาได้มีนักวิชาการสำรวจและประเมินสถานภาพของการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมาแล้วอย่างน้อย 4 ครั้ง คือ เมื่อต้นปี พ.ศ. 2529 ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จัดให้มีการเสวนาเรื่อง “สถานะของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” โดยมีนักวิชาการให้ความสนใจเข้าร่วมเสวนาในครั้งนั้นหลายคน เช่น อาจารย์ฉลอม สุนทรวาณิชย์ อาจารย์กนกศักดิ์ แก้วเทพ อาจารย์กาญจนา แก้วเทพ อาจารย์สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ ฯลฯ ครั้งต่อมาเมื่อปลายปี พ.ศ. 2536 ได้มีรายงานการวิจัย เรื่อง “สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503-2535” โดยศาสตราจารย์แถมสุข นุ่มนนท์ และคณะ (ได้รับทุนอุดหนุนประเภทกำหนดเรื่องจากสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ) ซึ่งได้มีการประเมินสถานภาพการศึกษาประวัติศาสตร์ของภูมิภาคและท้องถิ่นด้วย ต่อมาในช่วงต้นปี พ.ศ. 2538 อาจารย์อนันต์ กาญจนพันธุ์ จากคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ได้เสนอบทความเรื่อง “แนวความคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม” ในการประชุมสัมมนาวิชาการประจำปีของสมาคมประวัติศาสตร์ ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งในบทความดังกล่าวก็ได้อุทิศเนื้อหาส่วนแรกประเมินสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไว้เป็นพื้นฐานด้วย และครั้งล่าสุดเมื่อ พ.ศ. 2539 อาจารย์ธงชัย วินิจจะกูล จากมหาวิทยาลัยวิสคอนซิน ประเทศสหรัฐอเมริกาได้เสนอผลงานการวิจัยออกมาในรูปของบทความเรื่อง “The Changing Landscape of the Past : New Histories in Thailand Since 1978” ตีพิมพ์ใน Journal of Southeast Asian Studies ฉบับเดือนมีนาคม ก็มีการประเมินสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไว้ส่วนหนึ่งด้วยเหมือนกัน

การเสวนาและการประเมินสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทั้ง 4 ครั้ง ยังไม่ละเอียดและครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ เท่าที่ควร ที่สำคัญก็คือ เกือบทั้งหมดไม่ได้ให้ความสนใจถึงสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2516 เลย ทั้ง ๆ ที่ในช่วงเวลาดังกล่าวมีความเคลื่อนไหวที่น่าสนใจอยู่ไม่น้อย ในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นต้นมาเป็นการศึกษาที่ยังย่ำอยู่กับที่หรือมีความก้าวหน้าทางด้านต่าง ๆ น้อยมาก การประเมินสภาพส่วนใหญ่เป็นการสรุปความเห็นและตั้งข้อสังเกตอย่างกว้างๆ ขาดข้อมูลรายละเอียดสนับสนุนอย่างเพียงพอ ซึ่งแม้ว่าข้อสรุปดังกล่าวจะถูกต้องเป็นที่ยอมรับแต่ก็ยังขาดความเคลื่อนไหวบางอย่างซึ่งซ่อนตัวอยู่ในภาพที่ดูเหมือนกัน และที่สำคัญอีกประการหนึ่งซึ่งสืบเนื่องต่อกันก็คือ งานดังกล่าวมิได้มีจุดมุ่งหมายที่จะรวบรวมบรรณานุกรมซึ่งกระจัดกระจายอยู่ตามที่ต่างๆ เข้ามาไว้ด้วยกันเพื่อเป็นฐานข้อมูลสำหรับการศึกษาต่อไปในอนาคต

ด้วยเหตุผลดังได้กล่าวมาตั้งแต่ตอนต้น และจากปัญหาของการประเมินสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทั้ง 4 ครั้งที่ผ่านมา จึงคิดว่าการวิจัยเพื่อ “ประมวลองค์ความรู้เรื่อง ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์” ต่อไปนี้คงพอจะช่วยเสริมให้ความรู้มีความสมบูรณ์ในมิติต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น

ความหมายและขอบเขต

ในช่วงเวลาที่ผ่านมาหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมาได้มีนักวิชาการสาขาต่าง ๆ พยายามอธิบายถึงความหมายและขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ทั้งโดยตรงและโดยอ้อมกันอย่างกว้างขวาง ความเห็นของนักวิชาการผู้ให้คำนิยามได้แก่ ธิดา สาระยา (2525, 2529) ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2527) สุเทพ สุนทรภักซ์ (2528) ฉลอง สุนทราวาณิช (2529) นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2530, 2531) ศรีศักร วัลลิโภคม (2531, 2533) อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2538) เป็นต้น นักวิชาการต่างได้ให้คำนิยามแตกต่างกันไปบ้างตามภูมิหลัง ความสนใจและปรัชญาของสาขาวิชาที่ตัวเองได้ศึกษามา อันได้แก่ ประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยา โบราณคดี เศรษฐศาสตร์ พอสรุปถึงความหมายและขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในปัจจุบันได้ในระดับหนึ่งคือ เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกแคว้นศูนย์กลางทางการเมืองของรัฐ สังคมหรือชุมชนที่กล่าวนี้ไม่ได้จำกัดความหมายอยู่แต่เฉพาะในเชิงกายภาพเท่านั้น แต่ยังมีความหมายในเชิงวัฒนธรรมด้วย กล่าวคือ รวมถึงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของสังคมหรือชุมชนที่อาจตั้งอยู่ในบริเวณศูนย์กลางอำนาจรัฐ แต่ในเชิงวัฒนธรรมแล้ว “ท้องถิ่น” ดังกล่าวไม่ได้มีส่วนร่วมในการใช้อำนาจรัฐแต่อย่างใด หน่วยของ “ท้องถิ่น” นั้นไม่ได้แน่นอนตายตัว แต่อาจกำหนดขึ้นภายหลังที่ได้เข้าไปศึกษาแล้วในระดับหนึ่ง รวมทั้งสามารถกำหนดให้สัมพันธ์กับจุดมุ่งหมายของการศึกษาอีกด้วย เช่น ระดับหมู่บ้าน ชุมชน กลุ่มน้ำ หุบเขา อำเภอ จังหวัด กลุ่มจังหวัด หรือระดับภูมิภาค เป็นต้น ในด้านเนื้อหาของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” นั้น จะประกอบขึ้นด้วยประสบการณ์หรือกิจกรรมทุก ๆ ด้านของผู้คนใน “ท้องถิ่น” หนึ่งๆ ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบเดียวกัน โดยสามารถจะพิจารณากำหนดขึ้นมาจากความสัมพันธ์ในระบบการผลิต ระบบการเมืองหรือระบบวัฒนธรรม และต้องศึกษารวมไปถึงเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยของท้องถิ่นที่ศึกษากับท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ และกับหน่วยทางสังคมที่ใหญ่กว่าขึ้นไป ที่สำคัญอย่างขาดเสียมิได้ก็คือจะต้องศึกษาท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นพัฒนาการ โดยจะต้องคำนึงด้วยเสมอว่าเนื้อหาที่แยกออกไปเป็นส่วน ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมนั้นล้วนมีความสัมพันธ์กันอย่าง

แนบแน่น นอกจากนี้ต้องเป็นการศึกษาจากภายในและให้ความสำคัญแก่มิติทางวัฒนธรรม ซึ่งหมายถึงการเคลื่อนไหวทางความคิดที่มนุษย์พยายามสร้างความหมายเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ในการดำรงชีวิตทางสังคมบนพื้นฐานของอุดมการณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งมีผลให้เกิดการครอบงำของอุดมการณ์หลักและการต่อต้านการครอบงำ

เห็นได้ว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ตามลักษณะที่กล่าวมาคือสิ่งที่เป็นอุดมคติซึ่งไม่ค่อยปรากฏให้เห็นนักในปัจจุบัน เพราะมีข้อจำกัดในหลาย ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเกิดจากตัวผู้ศึกษาที่มักจะเน้นเนื้อหาไปที่สาขาของตัวเองเป็นหลัก เช่น ศึกษาเฉพาะการเมือง เศรษฐกิจ หรือวัฒนธรรม เป็นต้น การขาดหลักฐานเมื่อต้องการที่จะย้อนศึกษากลับไปในอดีตไกล ๆ ก็เป็นปัญหาหลักอีกประการหนึ่ง เช่นเดียวกับการใช้แนวคิดทางทฤษฎีเข้ามาอธิบายหรือมองจากสายตาของคนภายนอกก็ทำให้ละเลยหลักฐานบางอย่างไป แม้ว่าจะเป็นการศึกษาในช่วงสมัยใหม่ก็ตาม ฯลฯ ด้วยข้อจำกัดบางประการ จึงไม่แปลกอันใดที่จะพบว่าองค์ความรู้เกี่ยวกับ“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่ผ่านมามีข้อบกพร่องและได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากนักประวัติศาสตร์ด้วยกันหรือจากนักวิชาการต่างสาขาอยู่เสมอ เช่น กลุ่มที่ศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรม ไม่ค่อยจะโยนโยนสิ่งเหล่านี้เข้ากับระบบเศรษฐกิจว่าก่อให้เกิดวัฒนธรรมเหล่านั้นขึ้นมาอย่างไร ในเรื่องประวัติศาสตร์ของเมืองต่าง ๆ ก็มักศึกษาเป็นภาพนิ่งและอยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติมากเกินไป เช่นเดียวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจระดับหมู่บ้านที่มักเป็นภาพนิ่งโดยไม่เห็นถึงพลวัตร ซึ่งซ่อนตัวอยู่ภายในและพร้อมที่จะเปลี่ยนแปลงเมื่อมีเงื่อนไขที่เหมาะสม หรืออย่างน้อยก็มีการปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านเมื่อต้องเผชิญกับพลังใหม่ ๆ ที่มาจากภายนอก รวมถึงปัญหาจากการใช้ข้อมูลในการสัมภาษณ์ซึ่งนักมานุษยวิทยาได้แสดงความเห็นและวิพากษ์วิจารณ์เอาไว้มาก นอกจากนี้ที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือเรื่องของ “หน่วย” หรือขอบเขตทางกายภาพของท้องถิ่นที่ใช้ ศึกษา ปรากฏว่างานบางชิ้นได้กำหนดหน่วยที่กว้างเกินไป จนมองไม่เห็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่อย่างหลากหลายตามภูมิภาค และในทางตรงกันข้ามงานบางชิ้นกลับศึกษาหมู่บ้านหนึ่งหมู่บ้านได้อย่างโดด ๆ ไม่เห็นถึงความสัมพันธ์ของหมู่บ้านดังกล่าวกับสังคมภายนอกในระดับต่าง ๆ ฯลฯ

“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่มีลักษณะเป็นองค์รวมและมองเห็น “หน่วย” หรือความหลากหลายของสังคมตามที่มุ่งหวัง จึงเป็นสิ่งที่จะต้องใช้ประสบการณ์ เวลา และความละเอียดอ่อนในการเข้าไป “ทำความเข้าใจ” ดังนั้นผู้ที่ศึกษาไม่น่าจะเป็น “มือ-สมัครเล่น” อีกต่อไป นอกจากนี้เนื้อหาของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ควรจะโน้มเอียงหรือเน้นมาทางประวัติศาสตร์สมัยใหม่มากขึ้น เพราะเป็นช่วงที่มีหลักฐานข้อมูลเพียงพอที่สามารถอธิบายวิถีชีวิตของผู้คนใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้อย่างละเอียดรอบด้านครอบคลุมเนื้อหาทุกประเด็น ในอีกด้านหนึ่ง “ประวัติศาสตร์

ท้องถิ่น”มีความต่อเนื่องและใกล้ชิดกับลมหายใจของผู้คนในปัจจุบันและนำมาใช้ประโยชน์
 สำหรับการพัฒนาได้ด้วย กล่าวคือ การศึกษา“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จะทำให้เข้าใจถึงวิถีชีวิตซึ่ง
 รวมไปถึงทัศนคติ ความคิด ความเชื่อ ของผู้คนที่มีความแตกต่างหลากหลายในแต่ละ“ท้องถิ่น”
 การพัฒนาในสมัยปัจจุบันจึงควรคำนึงไปอย่างสอดคล้องกับพื้นฐานทางด้านประวัติศาสตร์จะไม่
 ก่อให้เกิดปัญหาเหมือนกับที่หลาย ๆ “ท้องถิ่น” กำลังประสบอยู่

กล่าวอย่างสรุป “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในปัจจุบันควรจะมีคามหมายที่แคบลงมา
 เมื่อมองย้อนกลับไปจะพบว่างานการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นที่เข้าข่ายคุณสมบัติเหล่านี้ไม่ได้มี
 ปรากฏให้เห็นมากนัก หรือยังคงเป็นช่วงที่เริ่มต้นศึกษาเท่านั้น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในช่วง
 เวลาที่ผ่านมาจึงเป็นคำที่มีความหมายกว้างขวางครอบคลุมเนื้อหาทั่ว ๆ ไป เป็นการศึกษาเรื่องราว
 ของเมืองหรือประสบการณ์ด้านหนึ่งด้านใดของผู้คนในท้องถิ่นโดยไม่ให้ความสำคัญกับบริบท
 ด้านอื่น ๆ และหน่วยทางกายภาพของท้องถิ่น หรือไม่เน้นว่าหน่วยการศึกษามีความหมายและ
 สัมพันธ์กับเนื้อหาอย่างไร ส่วนหนึ่งยังเป็นการศึกษาที่มีลักษณะเป็นการรายงานข้อมูลเบื้องต้น
 ขาดการวิเคราะห์และเป็นมุมมองจากภายนอกหรือเน้นปัจจัยภายนอกเพียงอย่างเดียว ที่สำคัญอีก
 ประการหนึ่งคือเป็นการศึกษาทางด้านการเมืองและมักมีแนวคิดให้ท้องถิ่นต่าง ๆ ดำรงอยู่ใน
 กรอบโครงเรื่องของประวัติศาสตร์ชาติ

ด้วยเหตุผลที่อธิบายมาเป็นการเบื้องต้นนี้ งานวิจัยซึ่งจะเป็นการสำรวจและประมวล
 องค์ความรู้เรื่องดังกล่าวในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2500 - 2540 จึงจะใช้คำว่า ‘ท้องถิ่นศึกษา’
 ในมิติประวัติศาสตร์ ซึ่งสื่อความหมายในลักษณะกลาง ๆ ที่ครอบคลุมเนื้อหาทั้งหมดที่จะศึกษา
 แทนคำว่า ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งมีความหมายเฉพาะที่แคบกว่าดังอธิบายมาข้างต้น ‘ท้องถิ่น
 ศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในที่นี้ นอกจากจะหมายถึงเนื้อหาในทุก ๆ ด้าน ทุกยุคสมัยที่ศึกษา
 อย่างมีพัฒนาการตามที่เราเข้าใจกันโดยทั่วไปแล้ว ก็ยังครอบคลุมไปถึงการรวบรวม ปรึวรรค
 วิเคราะห์เอกสารที่จัดได้ว่าเป็น“หลักฐาน”ทางประวัติศาสตร์อีกด้วย เพราะงานการศึกษานี้มีความ
 เกี่ยวพันกับเนื้อหาทางประวัติศาสตร์และเป็นส่วนหนึ่งที่อยู่ในกรอบการศึกษาวิจัยทางประวั
 ศาสตร์ด้วย

สำหรับขอบเขตของงาน ‘ท้องถิ่นศึกษา’ นั้น มุ่งที่จะประมวลองค์ความรู้จากผลงาน
 ทางด้านประวัติศาสตร์และงานวิจัยในสาขาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งของนักวิชาการชาวไทยและชาว
 ต่างชาติ ซึ่งประกอบด้วยการศึกษาอย่างเป็นทางการที่เสนอต่อสถาบันการศึกษาหรือเป็นส่วนหนึ่ง
 ของการศึกษาในระดับบัณฑิตศึกษา หรือ เป็นผลงานที่ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานของรัฐ

หรือองค์กรเอกชน รวมทั้งผลงานการค้นคว้าทั่วไปที่ตีพิมพ์แล้วในรูปของหนังสือหรือบทความทางวิชาการ

วัตถุประสงค์ของโครงการ

1. เพื่อสำรวจและประมวลองค์ความรู้เกี่ยวกับ 'ห้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ ทั้งทางด้าน เนื้อหา แนวคิดทฤษฎี วิธีการศึกษา และมุมมองต่าง ๆ จากผลงานการศึกษาของชาวไทย และชาวต่างชาติ
2. เพื่อศึกษาถึงพัฒนาการขององค์ความรู้ในแต่ละด้านดังกล่าวว่า สืบเนื่อง เปลี่ยนแปลงหรือมีแนวโน้มไปในทิศทางใดในช่วงเวลาระหว่างพ.ศ. 2500-2540
3. เพื่อศึกษาประเมินเกี่ยวกับ ปัญหา จุดเด่น จุดอ่อนต่าง ๆ ซึ่งจะช่วยให้สามารถมองเห็นทิศทางและแนวโน้มที่จะกำหนดหัวข้อการวิจัยในอนาคต
4. เพื่อจัดทำบรรณานุกรมคัดสรรผลงานที่สำคัญ ๆ เกี่ยวกับ 'ห้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์เป็นฐานข้อมูลสำหรับใช้ประโยชน์ต่อไป

การอ้างอิง

ฉลอง สุนทรวาณิชย์

2529 “การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จดสารสมาคมสังคมศาสตร์ ปีที่ 2
ฉบับที่ 2

2536 “สถานภาพของการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : กรณีอีสาน ระหว่าง พ.ศ.
2503 - 2535” ใน แฉมสุข นุ่มนนท์และคณะ, สถานภาพงานวิจัยสาขา
ประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503 - 2535. รายงานการ
วิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

2527 “การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองท้องถิ่น : ความหมายและความสำคัญ”
วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง ปีที่ 4 ฉบับที่ 1

ธวัช ปุณโณทก

2526 พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน. เอกสารวิจัย
หมายเลข 19 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ธิดา สาระยา

2525 คำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น.
กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

2529 ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

นิธิ เอียวศรีวงศ์

2529 “200 ปี ของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางช้างหน้า” ศิลปวัฒนธรรม.
ปีที่ 7 ฉบับที่ 4 (กุมภาพันธ์)

นิธิ เอียวศรีวงศ์

- 2530 “หลักฐานและการใช้หลักฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้”
เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงปฏิบัติการครูระดับมัธยมศึกษา เรื่อง
“แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้” ณ สถาบันทักษิณ-
คดีศึกษา จังหวัดสงขลา
- 2531 “แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพัทลุง” รายงานการสัมมนา
ประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง. พัทลุง : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง.
- 2539 “ท่านอาจารย์สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์ ในไทยคดีศึกษาและอัตลักษณ์ไทย”
เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “ทักษิณคดี : แนวคิดในการศึกษาและ
พัฒนา” ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา จังหวัดสงขลา

ศรีศักร วัลดีโกคม

- 2531 “แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพัทลุง” รายงานการสัมมนา
ประวัติศาสตร์โบราณคดีพัทลุง. พัทลุง : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง.
- 2533 “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” วารสารมหาวิทยาลัย
ศิลปากร ปีที่ 11 ฉบับที่ 1
- ม.ป.ป. รอยต่อทางโบราณคดีจากความทรงจำ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

สุเทพ สุนทรภักษ์

- 2528 “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในล้านนา : ข้อวิจารณ์และเสนอแนะแนวทางการศึกษา” รวมบทความสัมมนาล้านนาคดี : ประวัติศาสตร์และโบราณคดี.
เชียงใหม่ : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครูเชียงใหม่.

สถาบันทักษิณคดีศึกษา

- 2529 สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 6. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโตโยต้า.

อานันท์ กาญจนพันธุ์

- 2538 “แนวความคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม”
เอกสารเสนอต่อที่ประชุมวิชาการประจำปีของสมาคมประวัติศาสตร์
ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อิบรอฮิม ชุกรี

- 2525 คำนานเมืองปัตตานี. แปลโดย หะสัน หะมัดหมาน. เรียบเรียงโดย
ประพนธ์ เรืองณรงค์. ศูนย์การศึกษาเกี่ยวกับภาคใต้ มหาวิทยาลัย
สงขลานครินทร์ ปัตตานี.

Bailey, C. and John M. Miksic (trans.)

- 1985 *History of the Malay Kingdom of Patani*. Athens, Ohio : Ohio
University Center for International studies.

2

พัฒนาการของ 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์

ตั้งแต่ พ.ศ. 2500 ถึง พ.ศ. 2520

ในช่วงเวลา พ.ศ. 2500 - 2520 เป็นระยะสำคัญที่มีการตื่นตัวในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์นั้นได้เพิ่มปริมาณขึ้นแม้ว่าแนวคิดในการศึกษาส่วนใหญ่จะยังคงสืบเนื่องมาจากยุคก่อนก็ตาม ในยุคสมัยนี้เป็นช่วงเวลากับการที่คนในท้องถิ่นได้มีการศึกษาเพิ่มขึ้น รวมทั้งสถาบันการศึกษาระดับสูงก็เริ่มขยายตัวออกสู่ต่างจังหวัด รัฐบาลได้มีนโยบายส่งเสริมการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติอย่างต่อเนื่อง ส่งผลต่อการตื่นตัวของปัญญาชนในท้องถิ่นให้หันมาสนใจศึกษาถึงความเป็นมาของจังหวัดหรือชุมชนของตัวเอง ในช่วงเวลาประมาณ 2 ทศวรรษชาวต่างชาติให้ความสนใจศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นไทยมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาในสาขาโบราณคดีและมานุษยวิทยาที่มีมิติทางประวัติศาสตร์เกี่ยวข้อง ด้วย การตื่นตัวทางภูมิปัญญาทั่ว ๆ ไปและกระแสของการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในช่วงนี้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน สาเหตุที่อยู่เบื้องหลังการตื่นตัวในเรื่องดังกล่าวนี้เป็นผลกระทบมาจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งอิทธิพลที่มาจากสหรัฐอเมริกา

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 รัฐบาลไทยภายใต้การนำของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม เข้าไปมีความสัมพันธ์กับอเมริกามากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุผลความมั่นคงทางการเมืองทั้งภายนอกและภายในประเทศ ซึ่งนอกจากจะได้รับการคุกคามอธิปไตยจากชาติมหาอำนาจอื่น ๆ แล้ว ภัยจากคอมมิวนิสต์เป็นศัตรูสำคัญที่ผู้นำไทยในขณะนั้นวิตกเป็นอันมาก เช่นเดียวกับที่รัฐบาลอเมริกาผู้นำโลกเสรีที่ให้ความสำคัญกับความมั่นคงของดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลังสงครามเกาหลีในปีพ.ศ.2493 ไทยทำสนธิสัญญากับอเมริกา 3 ฉบับซึ่งว่าด้วยความตกลงทางการศึกษาและวัฒนธรรม ความร่วมมือทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยี และความตกลงช่วยเหลือทางการทหาร ตั้งแต่นั้นมาไทยได้รับความช่วยเหลือจากอเมริกาในทุกๆ ด้าน นอกจากทางการทหารที่ต้องการสกัดกั้นการขยายตัวของคอมมิวนิสต์แล้ว ทางด้านเศรษฐกิจและสังคม มี "คณะกรรมการพิเศษเกี่ยวกับเศรษฐกิจและวิชาการ" ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นยูซอม ให้ความช่วยเหลือทางด้านเศรษฐกิจและสังคมจากอเมริกาทำให้โครงการต่าง ๆ ได้รับการปรับปรุง เช่น การกสิกรรม การคมนาคม การพลังงาน การชลประทาน การประมง การศึกษา อุตสาหกรรมขนาดเบา ฯลฯ โครงการต่าง ๆ

กระจายออกไปยังต่างจังหวัดพร้อมกับการสร้างทางหลวงสายสำคัญๆ โดยเฉพาะในภาคอีสานและภาคเหนือที่ยังคงรุกรกันดารเป็นอันมาก ทางด้านการศึกษาที่ปรากฏว่ามีทั้งการส่งเสริมภายในประเทศและส่งนักศึกษาไปเรียนต่อยังมหาวิทยาลัยต่างๆ ในอเมริกา การส่งเสริมการศึกษาภายในประเทศที่สำคัญคือโครงการร่วมมือกันส่งเสริมการศึกษาวิชาครูระหว่างวิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร (มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒในปัจจุบัน) กับมหาวิทยาลัยอินเดียมาในปี พ.ศ. 2497 ซึ่งปรากฏว่าหลังจากนั้นเพียง 6 ปี นักศึกษาวิชาครูของสถาบันนี้ได้เพิ่มขึ้นจากเดิมถึงประมาณ 10 เท่าตัว

สมัยรัฐบาล จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ รัฐบาลสหรัฐอเมริกาก็ยังชื่นชมและให้ความช่วยเหลือเช่นเดียวกับสมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม เพราะต้องการให้ไทยคงสถานะเพื่อต่อต้านคอมมิวนิสต์เช่นเดียวกับที่ผู้นำไทยมีความกลัวภัยดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ ในปีพ.ศ. 2505 จึงได้มีการออกแถลงการณ์ร่วมถนัด-รัสค์ โดยมีสาระสำคัญว่าอเมริกาจะช่วยเหลือเกื้อกูลไทยในการต่อต้านการรุกรานจากคอมมิวนิสต์ทุกรูปแบบและจะรักษาสถาบันและบูรณภาพของราชอาณาจักรไทยเป็นสิ่งที่สำคัญสูงสุด นอกจากความร่วมมือทางการทหารแล้ว อเมริกาก็ยังช่วยเหลือทางด้านเศรษฐกิจและสังคมต่อไทยเพื่อควมมีเสถียรภาพของประเทศไทยสืบไป

ความช่วยเหลือต่อมาส่วนใหญ่เป็นโครงการที่สืบเนื่องมาจากรัฐบาลก่อน เป็นการปรับปรุงกิจการโครงสร้างพื้นฐานทั้งหลาย ทางด้านการศึกษาที่สำคัญก็คือข้อตกลงเรื่องก่อตั้งหน่วยสันติภาพอเมริกันในพ.ศ. 2504 ทำให้ชาวอเมริกันจำนวนมากได้เข้ามาเผยแพร่ แลกเปลี่ยนความรู้ทางด้านภาษา วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีในเมืองไทย เพียง 5 ปีหลังจากเริ่มโครงการมีหน่วยสันติภาพจำนวนถึง 495 คน กระจายออกไปอยู่ตามจังหวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศ เช่นเดียวกันกับที่ได้มีทหารอเมริกันบางส่วนร่วมมือกับทหารไทยจัดตั้งมูลนิธิมิตรภาพ หาทุนก่อสร้างอาคารเรียนให้แก่โรงเรียนในชนบทที่ห่างไกลได้นับเป็นร้อย ๆ หลัง และในช่วงเวลาเดียวกันนี้นักวิชาการสาขาต่าง ๆ ของอเมริกันได้เข้ามาทำการวิจัยในประเทศไทยมากยิ่งขึ้น

ในด้านการค้าและการลงทุนของชาวอเมริกันนั้นเชิ็บตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็วในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นี้เอง คือหลังจากที่รัฐบาลจัดตั้งสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติขึ้นในปี พ.ศ. 2502 แล้ว รัฐบาลก็มีนโยบายสนับสนุนการลงทุนอย่างเต็มที่ ทำให้อิทธิพลทางด้านเศรษฐกิจของอเมริกันมีอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะสินค้าเข้าที่เพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น ผลิตภัณฑ์ด้านเกษตรและเครื่องจักรต่าง ๆ การค้าและการลงทุนดังกล่าวได้เติบโตอย่างต่อเนื่องมาจนถึงรัฐบาลของจอมพลถนอม กิตติขจร ดังที่ปรากฏให้เห็นว่าในปี พ.ศ. 2513 นั้น มีบริษัทตัวแทนของอเมริกาในประเทศไทยมากกว่า 200 บริษัท ในขณะที่สงครามเวียดนามกำลังดำเนินอยู่อย่างเข้มข้นนั้น บรรดาบริษัทดังกล่าวได้ดำเนินธุรกิจ เช่น อุตสาหกรรมเครื่องอุปโภคบริโภค

อุตสาหกรรมโรงแรม การธนาคาร การค้าน้ำมัน อุตสาหกรรมการบริการ บริษัทผลิตยางรถยนต์ ฯลฯ

สมัยรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร สหรัฐอเมริกาได้ให้ความสำคัญกับความมั่นคงโดยตรง โดยจัดลำดับการแทรกซึมบ่อนทำลายของคอมมิวนิสต์เป็นปัญหาสำคัญอันดับแรก มีการเน้นเรื่องการพัฒนาชนบท ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2508 เป็นต้นมา สหรัฐอเมริกาจึงให้ความช่วยเหลือทางการพัฒนาและความร่วมมือทางวิชาการเพิ่มมากขึ้น นอกจากจะสานต่อโครงการที่ต่อเนื่องมาจากสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์แล้วยังมีโครงการใหม่ ๆ อีกด้วย ในเรื่องการพัฒนาชนบทนั้นได้เริ่มจากแผนเร่งรัดพัฒนาขึ้นพื้นฐาน ได้แก่ การสร้างถนนหนทาง พัฒนาแหล่งน้ำ งานพัฒนาหมู่บ้านด้านต่าง ๆ โดยสหรัฐอเมริกาได้ให้ความช่วยเหลือด้านเครื่องจักร วัสดุ ผู้ชำนาญงานและทุนการศึกษาครูงานจำนวนมาก จากความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดมากเป็นพิเศษนี้เองจึงทำให้รัฐบาลของจอมพลถนอม กิตติขจร นำประเทศเข้าไปเกี่ยวข้องกับสงครามเวียดนาม ทั้งที่เกี่ยวข้องกับข้อตกลงและสัญญาทางการทหาร การตั้งฐานทัพในไทย ตลอดจนถึงการส่งทหารไปรบในเวียดนาม ลาว และกัมพูชา (ดูรายละเอียดได้ใน แฉมสุข นุ่มนนท์, 2528 : 123-155)

จากการที่ไทยได้เข้าไปสัมพันธ์กับสหรัฐอเมริกาในด้านต่างๆผนวกกับนโยบายพัฒนาประเทศของไทยทำให้เศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงไปอย่างใหญ่หลวงภายในเวลาอันรวดเร็วเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่ประเทศมีเงินไหลเข้ามาอย่างมหาศาลในส่วนของสหรัฐอเมริกาใช้เงินถึงประมาณ 20,000 ล้านบาทในช่วงพ.ศ. 2507 - 2512 เงินดังกล่าวได้แพร่ไปยังต่างจังหวัดตามนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวที่มีทหารอเมริกันเป็นลูกค้าสำคัญ การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจทำให้ประเทศเจริญทางด้านวัตถุเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว สินค้าอุปโภคบริโภคจากต่างประเทศหลั่งไหลเข้ามา ประชาชนบางกลุ่มมีโอกาสทางเศรษฐกิจดีขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการหารายได้จากการขายบริการแก่บรรดาทหารอเมริกันส่งคมไทยจึงได้รับประสบการณ์ใหม่ ๆ โดยเฉพาะอิทธิพลจากอารยธรรมตะวันตกที่เข้ามาไม่ว่าจะเป็นภาพยนตร์ คนตรี แฟชั่นต่างๆ อารยธรรมตะวันตกดังกล่าวขัดแย้งกับประเพณีหรือระบบคุณค่าเดิมของไทย กล่าวได้ว่าตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 มาแล้วที่ผู้นำและปัญญาชนไทยต้องมาคิดคำนึงถึงตัวเองอีกครั้ง ปัญหาเรื่อง “เอกลักษณ์ไทย” เป็นสิ่งที่ให้ความสนใจเป็นอันมาก (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538 : 26 - 41 และ คู่มือการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมไทยได้จาก ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2533 : 7 - 14)

ภาวะวิกฤติในปัญหา “เอกลักษณ์ไทย” ต่างกับในช่วงรัฐกาลที่ 4 และ 5 ในแง่ของจำนวนของผู้ที่ได้รับผลกระทบ กล่าวคือ “...การขยายการศึกษาอย่างรวดเร็วในช่วงนี้ผลักดันคนจากท้องนาและกันตรอกให้มาเผชิญความรู้สึกค่าคือยดื้อหน้าฝรั่งกันมากยิ่งขึ้น...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538 : 27) การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชาติจึงตื่นตัวขึ้นมา เรื่องราวของท้องถิ่นก็

ได้รับความสนใจจากคนท้องถิ่นเองเพิ่มขึ้น รัฐบาลส่งเสริมการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติด้วยเหตุผลทางการเมืองที่ต้องการสร้างอำนาจของศูนย์กลางให้เข้มแข็งนั้น มีผลกระทบไปถึงการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นทั้งโดยตรงและโดยอ้อม นอกจากนี้ความสนใจของชาวต่างชาติต่อชนบทไทยทำให้เกิดองค์ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ขึ้นจำนวนหนึ่งด้วย ในบทนี้จะได้เริ่มสำรวจพัฒนาการของ 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ โดยแบ่งออกเป็น 3 ประเด็นตามลักษณะของเนื้อหา คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยและปฏิกิริยาที่ก่อให้เกิดการขยายเนื้อหาออกไปสู่เรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทย และ การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์

การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทย และปฏิกิริยาที่ก่อให้เกิดการขยายเนื้อหาออกไปสู่เรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ

การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เน้นความเป็นเอกภาพภายใต้ศูนย์กลางที่กษัตริย์และเมืองหลวงนับเป็นกระแสที่ได้สืบต่อเนื่องกันมา และได้รับการเสริมต่อมากยิ่งขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2470 เป็นต้นไป กล่าวคือจากเดิมที่อธิบายว่าชาติไทยเป็นรัฐชาติที่เป็นเอกภาพ มีศูนย์กลางที่กษัตริย์และเมืองหลวง มาสู่การเพิ่มเติมข้อมูลบางอย่างที่ทำให้ชาติไทยขยายใหญ่ขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้เน้นความต่อเนื่องและรุ่งเรืองสืบต่อกันมา ตลอดจนถึงเป็นเจ้าของดินแดนต่างๆ ในบริเวณใกล้เคียงอีกด้วย การอธิบายประวัติศาสตร์ชาติไทยในลักษณะดังกล่าวนี้เกิดจากความรู้สึกชาตินิยมภายหลังที่ภัยคุกคามจากตะวันตกได้หมดไปแล้ว ครั้นมาถึงสมัย จอมพล ป.พิบูลสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. 2481 เป็นต้นมา ประวัติศาสตร์ชาตินิยมก็มีความเข้มข้นมากยิ่งขึ้น งานเขียนของหลวงวิจิตรวาทการ ถือเป็นตัวแทนอันสมบูรณ์ของการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบชาตินิยม และจากทศวรรษ 2490 จนมาถึงสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ขึ้นมามีอำนาจหลัง พ.ศ. 2500 แล้ว การศึกษาประวัติศาสตร์ชาตินิยมดำเนินไปอย่างสืบเนื่องโดยได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลเรื่อยมา ดังจะเห็นได้จากการที่จอมพล ป. ได้ตั้งกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยขึ้นในปี พ.ศ. 2495 สาเหตุของการส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติ แรงผลักดันส่วนหนึ่งเกิดจากการที่ผู้นำและปัญญาชนต้องประสบกับปัญหา "เอกลักษณ์ไทย" เมื่อต้องเผชิญกับอารยธรรมตะวันตกที่หลังไหลเข้ามา ประวัติศาสตร์ชาตินิยมนั้นมีเนื้อหาอธิบายประวัติศาสตร์ของชาติที่ยาวนาน แสดงถึงความรุ่งเรืองและยิ่งใหญ่ในอดีตและมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้ผู้นำที่เข้มแข็ง สำหรับวิธีการศึกษาก็ยังคงอ้างอิงผลงานของคนรุ่นก่อนและเอกสารการค้นคว้า

ของชาวต่างชาติมาสนับสนุน ไม่มีการวิเคราะห์ วิจัย ตรวจสอบหลักฐานแต่อย่างใด ผลสรุปจึงออกมาใกล้เคียงกัน (อุยฺยา ชุมจันทร์, 2530 : 83 - 99)

ตั้งแต่ช่วงประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบชาตินิยมมีความก้าวหน้าขึ้น มีนักวิชาการบางคนได้ขยายเนื้อหาออกไปนอกศูนย์กลาง และปฏิเสธข้อสรุปบางอย่างที่เคยเชื่อกันมา รวมทั้งมีการตรวจสอบและใช้หลักฐานที่หลากหลาย โดยเฉพาะหลักฐานจากภายใน วิธีการเช่นนี้นำไปสู่การออกสำรวจ สืบค้น และอธิบายเรื่องราวของเมืองโบราณในท้องถิ่นว่ามีความสัมพันธ์อยู่กับประวัติศาสตร์ชาติไทยอย่างไร นับว่าเป็นการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับท้องถิ่น คือ การมีตัวตนของสังคมอื่นร่วมสมัยกับศูนย์กลางของ “ชาติไทย” ด้วย และในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกันนี้เองที่ได้เกิดการศึกษาประวัติศาสตร์ในแนวมาร์กซิสต์ขึ้นในสังคมไทยซึ่งมีแนววิเคราะห์ที่แตกต่างจากแนวประวัติศาสตร์ชาตินิยมอย่างสิ้นเชิง การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ในแนวมาร์กซิสต์นับเป็นปฏิกิริยาตอบโต้การศึกษาในแนวทางแรก จากแนวทางวิเคราะห์ที่แตกต่างโดยให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นและเรื่องราวของผู้คนธรรมดา ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ในแนวทางใหม่นี้ต้องใช้หลักฐานที่หลากหลายรวมทั้งขยายพื้นที่การศึกษาออกไปสู่ท้องถิ่นกล่าวถึงผลงานการศึกษาของนักวิชาการผู้บุกเบิกไปสู่เรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณในท้องถิ่น 2 ท่าน คือ มานิต วัลลิโกคม และจิตร ภูมิศักดิ์ ซึ่งได้ศึกษาประวัติศาสตร์ในแนวทางดังกล่าว แต่ทั้งสองท่านก็มีอุปการะต่อ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวในยุคโบราณ และที่สำคัญก็คือผลงานของนักวิชาการทั้งสองมีอิทธิพลต่อการศึกษาในยุคหลังเป็นอย่างมาก

อาจารย์มานิต วัลลิโกคม เป็นนักโบราณคดีที่ได้รับการฝึกฝนมาโดยสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า การเติบโตทางความคิดของท่านอยู่ในบรรยากาศของการศึกษาประวัติศาสตร์ชาตินิยมจึงไม่แปลกที่ให้ความสนใจศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยในลักษณะดังกล่าว ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา ท่านก็ได้เดินทางออกสำรวจทางด้านโบราณคดี นับตั้งแต่สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ โบราณสถาน ศิลปวัตถุ ดำเนินไปถึงการขุดค้น ทำให้หันมาให้ความสนใจศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยจากหลักฐานภายในประเทศ หันกลับมาเน้นพัฒนาการของ “ชาติไทย” ในบริเวณที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันโดยการสำรวจ พิจารณาจากหลักฐาน แทนที่จะอ้างอิงจากการศึกษาของนักวิชาการชาติตะวันตกเป็นส่วนใหญ่เหมือนกับนักวิชาการไทยรุ่นเดียวกัน

แม้ว่าจะได้สำรวจทางโบราณคดีและสนใจด้านมานุษยวิทยาแล้วแต่งานเขียนของท่านก็ออกมาในช่วงประมาณพ.ศ. 2500 มาแล้วทั้งสิ้น ด้วยแนวความคิดและวิธีการศึกษาจากแง่มุมโบราณคดีและ “หลักฐาน” ข้อเสนอเรื่องชาติไทยของอาจารย์มานิต วัลลิโกคม มีความแตกต่าง

ออกไปจากกระแstöธิบายกัน เช่นพัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติไทยในอีกทางหนึ่งมีความเป็นไปได้ว่าเริ่มต้นที่บริเวณภาคใต้ของไทยแถบชวกะ ซึ่งมีนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางกลุ่มคนไทยเหล่านี้ได้เดินทางมาจากจีนเพื่อการค้าขายเมื่อสามารถตั้งอาณาจักรได้แล้วก็ค่อย ๆ ขยายขึ้นมายังภาคกลางเข้าร่วมกับคนไทยกลุ่มอื่น ๆ ก่อตั้งอาณาจักรตามรัฐขึ้นมา (มานิต วัลติโกคม, 2521 : 77, 119 - 122) ส่วนการถกเถียงเรื่องอาณาจักรของคนไทยท่านยังได้ปฏิเสธข้อสรุปบางอย่างของนักวิชาการทั้งรุ่นก่อนและรุ่นร่วมสมัยทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติอีกหลายประเด็น ที่สำคัญได้แก่การพิสูจน์ให้เห็นว่าพระเจ้าอู่ทองไม่ได้เสด็จหนีโรคห่ามาจากเมืองอู่ทองทั้งนี้เพราะพบหลักฐานว่าเมืองอู่ทองนั้นเก่าแก่กว่าอยุธยา และเมืองอู่ทองก็ถูกทิ้งให้ร้างก่อนการสร้างอยุธยาถึง 200 ปี (ดู มานิต วัลติโกคม, 2509 : 85-101) และในประเด็นเรื่องอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรทวารวดีนั้นท่านก็มีความเห็นว่าไม่ได้มีจริงอย่างกว้างขวางเหมือนกับอิทธิพลทางด้านศิลปะ นอกจากนั้นยังพิสูจน์ให้เห็นว่ากัมพูชาฐานันั้นไม่ใช่เขมรหรือกัมพูชา แต่เป็นแคว้นละโว้ที่ก่อตัวมาแล้วตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 5 เช่นเดียวกันกับที่ยังมีแคว้นคนไทยอื่น ๆ อีกจำนวนหนึ่งที่มิอยู่ก่อนสมัยสุโขทัย เช่น แคว้นสุวรรณภูมิ สุวรรณโคมคำ อโยธยา โยนก เป็นต้น “ในเรื่อง สกุลช่างพระพุทธรูปอันเป็นประวัติศาสตร์ศิลปะของประเทศไทยก็ดี อาจารย์มานิต พยายามที่จะชี้แจงแสดงเหตุผลทางด้านวิชาการมาตลอดว่าสกุลช่างอู่ทอง สกุลช่างลพบุรี ฯลฯ จะต้องมีการชำระสะสางให้เรียบร้อยเสียใหม่ เพราะมิฉะนั้นแล้วจะสับสนปนเป และดูเหมือนท่านจะเป็นคนแรกที่พยายามคัดค้านการเอาศิลปะไปปะปนกับชาติพันธุ์ของมนุษย์ แม้ว่าท่านเองในบางครั้งก็พยายามที่จะเรียกร่องความเป็น “ชาตินิยม” จนเกินไป...” (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2521 : 23 - 24)

ข้อเสนอหลาย ๆ ประเด็นดังกล่าวจึงให้ภาพการเคลื่อนไหวในการก่อตั้งบ้านเมืองและอาณาจักรของคนไทยในบริเวณดินแดนประเทศไทยที่มีความหลากหลายและมิได้เป็นหนึ่งเดียวตามแนวคิดของประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบเดิม ซึ่งล้วนได้จุดประกายให้นักวิชาการรุ่นหลัง ๆ ได้ศึกษาดูเถียงเรื่องถิ่นกำเนิดของคนไทยและประเด็นอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกันต่อมา

จากการที่อาจารย์มานิต วัลติโกคม สนใจศึกษาเรื่องของชาติไทยในดินแดนประเทศไทย และมีข้อเสนอบางประการที่แตกต่างออกไปจากนักวิชาการร่วมสมัยส่วนใหญ่ นั้น นอกจากเป็นนักโบราณคดีที่ออกสำรวจขุดค้นมาเป็นเวลาอันยาวนานแล้ว การให้ความสำคัญกับหลักฐานประเภทพงศาวดารและตำนานของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ช่วยให้มี ความมั่นใจในข้อสรุปของความรู้ที่ได้ค้นพบมากยิ่งขึ้น เป็นคนแรกๆที่ใช้หลักฐานประเภทตำนานในการสืบหาข้อเท็จจริงบางประการได้อย่างมีเหตุผลและน่าเชื่อถือ แม้ว่าจะไม่มีมิติที่หลากหลายเหมือนกับการวิเคราะห์ของนักวิชาการที่ได้เอาแนวคิดมาจากต่างประเทศในสมัยต่อมาก็ตาม โดยพิจารณาข้อความจากตำนานเพื่อตรวจสอบค้นหาซากของบ้านเมืองหรืออาณาจักรสมัยโบราณ เช่นเดียวกับให้ความสำคัญกับสภาพ

ภูมิศาสตร์ที่ปรากฏในตำนานนำมาเปรียบเทียบกับปัจจุบันที่ได้สำรวจศึกษา และหลายครั้งที่ปัญหาหรือข้อโต้แย้งต่าง ๆ ก็สามารถหาข้อสรุปได้จากข้อความในตำนาน อย่างเช่นเรื่องพระเจ้าอุทองทรงอยู่ที่ไหนมาก่อน ท่านได้ศึกษาด้านนามมายาวนานและจริงจัง ดังปรากฏผลงานที่ดีพิมพ์มาตั้งแต่ พ.ศ. 2500 เช่น “ตำนานเมืองเชียงแสน” “ตำนานทริภุญไชย” ในหนังสือพุทธธานุสรณ์ (2500) เป็นผู้ “ค้นพบ” ตำนานอื่น ๆ ในหอพระไตรปิฎก เช่น “ตำนานนางเลื้อยขาว” ซึ่งให้ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้ที่ได้รับความสนใจจากนักวิชาการ ทั้งชาวไทยและต่างประเทศได้นำมาวิเคราะห์ศึกษาในเวลาต่อมา (เช่น อู สุวิงศ์ พงศ์ไพบูลย์, 2523, ชัยวุฒิ พิชะกุล, 2538 Lorraine Gesick, 1995) นอกจากนี้ยังนำเอาตำนานที่พิมพ์อยู่ในหนังสือชุดประชุมพงสาวดารมาศึกษาตรวจสอบอย่างเป็นระบบ เช่น ตำนานสิงหนวัติภูมิการฉบับสอบค้น ซึ่งเดิมได้เขียนเป็นตอนๆ ลงพิมพ์ในนิคมสารคดีปากระหว่าง พ.ศ. 2505 - 2508 และต่อมาคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี ก็ได้จัดพิมพ์รวมเล่มขึ้นในปี พ.ศ. 2516

อาจารย์มานิต วัลติโกคม ศึกษาตำนานควบคู่ไปกับการออกไปสำรวจและยังได้พูดคุยกับชาวบ้าน ทำให้ทราบถึงความคิดหรือการรับรู้คติของชาวบ้านที่เล่าสืบต่อกันมาหลายชั่วอายุคน ด้วยเหตุนี้จึงรู้จักสนิทชิดเชื้อกับนักวิชาการในท้องถิ่นต่าง ๆ ทำให้การสำรวจศึกษาในภายหลังมีความสะดวกกว่าเดิม การศึกษาด้านนามในท้องถิ่นต่าง ๆ ยังปรากฏอยู่ในงานเขียนประเภทท่องเที่ยว เช่น นำเที่ยวพินายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา (2502) ซึ่งได้เอาทั้งตำนานนิทาน และความเชื่อต่าง ๆ ของชาวบ้านที่เล่าสืบต่อกันมาลงไว้ ทำให้เห็นลักษณะพิเศษของท้องถิ่นในมิติของคน สังคม และวัฒนธรรม ในอีกด้านหนึ่งอาจารย์มานิต วัลติโกคม ก็คือคนอีกรุ่นหนึ่งที่ได้ทำหน้าที่สานต่อหรือปรุงแต่งให้เรื่องราวในตำนาน นิทานหรือความเชื่อของท้องถิ่นให้มีความสืบเนื่องเหมือนกับบรรดาผู้รู้ในสมัยก่อนๆ ปรุงแต่งกันมารุ่นแล้วรุ่นเล่า (ศรีศักร วัลติโกคม, ม.ป.ป., 116)

เมื่อได้สำรวจงานเขียนโดยรวมแล้วก็สรุปได้ว่า แม้จะสนใจค้นคว้าเรื่องราวของประวัติศาสตร์ชาติไทยที่ให้ความสำคัญกับหลักฐานภายในไม่ว่าจะเป็นโบราณสถาน ศิลปวัตถุ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งพงสาวดารและตำนานก็ตาม เนื้อหาที่เสนอก็เป็นเรื่องราวทางด้านการเมืองเป็นสำคัญ โดยไม่มีเนื้อที่สำหรับลักษณะทางด้านอื่น ๆ ของสังคม เช่น ด้านเศรษฐกิจ หรือวัฒนธรรมในมิติที่กว้างออกไปสาเหตุที่เป็นดังนี้ก็เนื่องมาจากการที่ถูกครอบงำจากแนวความคิดที่มองประวัติศาสตร์จากศูนย์กลาง การมองทุกอย่างโดยผ่านศูนย์กลางเช่นนี้จึงเป็นเสมือนม่านบังไม่ให้เห็นสังคมหรือบ้านเมืองในระดับท้องถิ่นอย่างมีพัฒนาการหรือมีลักษณะที่เป็นตัวของตัวเอง เพราะทุกหนทุกแห่งต้องอยู่ภายใต้อำนาจของศูนย์กลางทั้งสิ้น เช่น โบราณสถาน หรือศิลปวัตถุตามท้อง

ถิ่นต่าง ๆ ก็ต้องกำหนดตามรูปแบบตามที่นักวิชาการที่มีอิทธิพลกำหนดเอาไว้เท่านั้น จากการที่ท่านได้ได้แย้งแนวความคิดดังกล่าวในบางครั้งรวมทั้งการศึกษาที่ใช้หลักฐานประเภทเอกสาร โดยเฉพาะเน้นตำนานเป็นพิเศษนี้ ทำให้ผลงานของท่านสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะบางอย่างของบ้านเมืองบริเวณประเทศไทยในปัจจุบันก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยาว่าสมัยดังกล่าวไม่มีรัฐใดที่มีอำนาจรวมศูนย์เด็ดขาด หากมีรัฐสำคัญๆ อยู่ตามภูมิภาคต่างๆ เช่น สุโขทัย อโยธยา สุพรรณภูมิ เพชรบูรณ์ นครศรีธรรมราช และเชียงใหม่ เป็นต้น และบรรดาเมืองโบราณหรือรัฐดังกล่าวมักมีความสัมพันธ์กันระหว่างกษัตริย์และพระราชวงศ์ที่ปกครอง มีการเกี่ยวดองเป็นญาติกัน รวมทั้งในบางครั้งก็มีความขัดแย้งยกกองทัพเข้ารุกรานและยึดครอง สำหรับโบราณสถานและศิลปวัตถุทั้งหลายที่กระจายอยู่ในบริเวณรัฐเหล่านั้นก็สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในทางวัฒนธรรมมากกว่าแสดงถึงอำนาจทางการเมืองดังกล่าว

ผลงานของมานิต วัลลิโภคม ที่สะท้อนออกมาในแง่หนึ่งจึงมีความทันสมัยและเป็นประเด็นที่นักวิชาการรุ่นหลังให้ความสนใจถกเถียงกันคร่ำครึกันต่อมา และที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ เนื่องจากเป็นนักโบราณคดีที่ออกสำรวจภาคสนามมาอย่างต่อเนื่อง การศึกษาในอีกด้านหนึ่งก็คือบันทึกเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมของหลักฐานทางโบราณคดีอย่างละเอียด เป็นประโยชน์ต่อการวิเคราะห์ตีความหลักฐานในเบื้องต้นของคนรุ่นหลัง แม้ว่าโดยแท้จริงแล้วเป็นผู้ที่ศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทย แต่ก็ได้วางรากฐานและจุดประกายให้แก่ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในเวลาต่อมา ส่งอิทธิพลให้แก่อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภคม ผู้เป็นบุตรชายได้สานต่อการศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ เกิดเป็นองค์ความรู้จำนวนมาก จนกลายเป็นแนวการศึกษาที่สำคัญแนวหนึ่งในปัจจุบัน เช่นเดียวกับงานการศึกษาของจิตร ภูมิศักดิ์ นักวิชาการร่วมสมัยกับ อาจารย์มานิต ที่การค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทยในแนวมาร์กซิสต์ได้เปิดเผยเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติที่กว้างขึ้น มีส่วนสำคัญในการบุกเบิกการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” แนววิเคราะห์และเนื้อหาที่นำเสนอเน้นสร้างแรงบันดาลใจและมีอิทธิพลต่อนักวิชาการต่อมา

จิตร ภูมิศักดิ์ เติบโตทางความคิดท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมภายใต้อิทธิพลของสหรัฐอเมริกา จบอักษรศาสตรบัณฑิต จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีพ.ศ. 2500 ซึ่งเป็นระยะที่ทุนนิยมขยายตัว ขณะเดียวกันการเมืองภายในประเทศอยู่ในยุคเผด็จการทหารที่เอื้อประโยชน์ให้แก่นายทุนขุนนางและชาตินิยมอำนาจ มีความคิดต่อต้านลัทธิทุนนิยมและเผด็จการศักดินา ดังที่ประกาศไว้ในหน้าแรก ๆ ของหนังสือเรื่อง โฉมหน้าศักดินาไทย อันเป็นผลงานทางประวัติศาสตร์ ตีพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือ นิติศาสตร์ 2500 รับเอาแนวคิดของลัทธิมาร์กซิสต์มาอธิบายวิวัฒนาการของสังคมไทยตามทฤษฎีสังคมของมาร์ก 5 ขั้นตอน เริ่มจากสังคม

ชุมชนกิจกรรมสมัยปลายบุพกาล มาสู่ยุคระบบทาสในสมัยสิบสองเจ้าไทย เข้าสู่สมัย “รัฐศักดินาคริสต์นาคนุศ” ส่วนสังคมสุโขทัยนั้นเป็นศักดินายุคเริ่มต้นที่ยังมีทาสหลงเหลืออยู่ และต่อมาก็คืออยุธยาซึ่งเป็นสังคมยุคศักดินาอย่างแท้จริง โดยให้ความสำคัญอธิบายประวัติศาสตร์ในยุคนี้อย่างละเอียดให้เห็นถึงการถือครองที่ดิน การขูดรีดภาษีและ่วยอากร รวมทั้งขูดรีดแรงงานจากไพร่และทาส งานเขียนชิ้นนี้ยังไม่จบโดยยังขาด “...ลักษณะทางเศรษฐกิจของศักดินาที่ยังค้างอยู่ คือระบบงานเกณฑ์ ระบบการค้าผูกขาด ฯลฯ” ต่อไปก็เป็นลักษณะทางการเมือง ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม เสร็จแล้วจึงมาถึงยุคศักดินาถึงเมืองขึ้น นั่นคือเมื่อไทยเผชิญกับจักรดินิยม (จากภายนอก) และทุนนิยม (จากภายใน) แล้วจึงถึงบทบาทของศักดินาไทยในปัจจุบันทางเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรมและจบลงด้วยทางออกของประชาชนที่จะหลุดพ้นจากศักดินา ถึงเมืองขึ้น...” (สมสมัย ศรีสุทพรพรรณ, 2517 : หมายเหตุบรรณกร)

จิตร ภูมิศักดิ์ เป็นนักสังคมนิยมคนหนึ่ง งานเขียนทางด้านประวัติศาสตร์เล่มนี้หรือเล่มต่อ ๆ มา รวมทั้งงานในลักษณะอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นบทวิจารณ์หรือวรรณกรรมแสดงให้เห็นถึงจุดยืนที่อยู่ตรงกันข้ามกับผู้ปกครองและนายทุน แนวการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์นอกจากอาศัยทฤษฎีมาร์กซิสต์แล้ว มุ่งวิพากษ์วิจารณ์แนวการเขียนประวัติศาสตร์ในลักษณะเดิมคือ ประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบชาตินิยม งานเขียนจึงเป็นปฏิกริยาต่อประวัติศาสตร์แนวทางเดิมอย่างชัดเจน จิตร ภูมิศักดิ์โจมตีว่านักประวัติศาสตร์ของพวกศักดินา “...ถือตัวว่าเป็นศาลสูง วินิจฉัยประวัติศาสตร์ของชาติประวัติศาสตร์จึงแทนที่จะเป็นประวัติศาสตร์แห่งการเคลื่อนไหวก้าวหน้าของประชาชน ตรงข้ามกลับเป็นประวัติศาสตร์การสืบสันตติวงศ์ของกษัตริย์ และการกระทำต่าง ๆ ของกษัตริย์...เป็นหนังสือที่พรรณานถึงบุญญาบารมีและพระเดชพระคุณของกษัตริย์ที่มีต่อทวยราษฎร์ นั่นก็คือประวัติศาสตร์ของศักดินา มิใช่ประวัติศาสตร์ หากเป็นพงศาวดาร...วิชาประวัติศาสตร์ของศักดินาจึงเป็นวิชาที่อบรมสั่งสอนเยาวชนให้ทราบซึ่งคัมภีร์ในพระมหากษัตริย์คุณ และจงรักภักดีต่อชนชั้นศักดินา...วิชาประวัติศาสตร์เป็นวิชาที่ว่าด้วยความชัดเจนในการต่อสู้ทางสังคมของมนุษย์ ซึ่งวิชานี้เสมือนตัวอย่างของการต่อสู้ทางสังคมแห่งชีวิตของชนรุ่นหลัง การศึกษาประวัติศาสตร์จึงเป็นหัวใจแห่งความเป็นมาของสังคม เป็นกุญแจดอกสำคัญ ๆ ที่จะไขไปสู่การปฏิบัติอันถูกต้อง ศักดินาตระหนักในความจริงข้อนี้ดี จึงได้เข้าถือบังเหียนการศึกษาทางประวัติศาสตร์ไว้ในกำมือ เพื่อใช้วิชานี้เป็นประโยชน์แก่ชนชั้นตน...” (สมสมัย ศรีสุทพรพรรณ, 2517 : 70-71)

จิตร ภูมิศักดิ์ไม่ใช่เป็นคนแรกที่ศึกษาประวัติศาสตร์ในแนวทางนี้ หากมีคนอื่น ๆ ทำมาก่อนแล้วเช่น เดชา รัตนโยธิน อรัญญ์ พรหมชมพู สรรค์ รังสฤษดิ์ แต่เนื่องจากจิตร ภูมิศักดิ์ ถูกบีบคั้นทางการเมืองอย่างหนัก โดยถูกจับขังคุกพร้อมกับนักเขียนร่วมสมัยอีกหลายคน ในรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีความมุ่งมั่นที่จะต่อสู้โดยผ่านทางการศึกษาประวัติศาสตร์

สังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นลักษณะของศักดินา ประกอบกับการที่จิตร ภูมิศักดิ์ มีความสามารถอันยอดเยี่ยม ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องภาษา นิรุกติศาสตร์ วรรณกรรม คำนาน โบราณคดี รวมทั้งรอบรู้ภาษาต่างประเทศหลายภาษา จึงใช้เครื่องมือเหล่านี้ศึกษาวิเคราะห์สังคมไทยในกรอบดังกล่าวได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง โดยให้ความสำคัญต่อประชาชนชั้นล่าง คือไพร่ ทาส หรือ ขวานากรรมกร เป็นประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมที่ชี้ให้เห็นถึงภาวะความขัดแย้ง และความยากเข็ญของประชาชน มิใช่ประวัติศาสตร์ที่มีเอกภาพกลมกลืนภายใต้การเอื้ออำนวยโดยพระมหากษัตริย์เหมือนที่นักประวัติศาสตร์กลุ่มชาตินิยมกระทำกัน ให้ความสำคัญกับหลักฐานประเภทต่างๆ เท่าเทียมกันไม่ว่าจะเป็นพงสาวดาร จารึก คำนาน นิทาน วรรณกรรม โบราณคดี เพราะถือว่าหลักฐานทุกประเภทมีคุณค่าและข้อจำกัดอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ชี้ให้เห็นความคับแค้นและข้อจำกัดในการอธิบายประวัติศาสตร์อยุธยา โดยใช้หลักฐานพระราชพงสาวดารเพียงอย่างเดียวว่า “...พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาเป็นแค่เพียงบันทึกเรื่องประวัติของราชวงศ์กษัตริย์ที่ทรงกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น จุดมุ่งหมายของการจดมิได้มุ่งที่จะจดพัฒนาการแห่งสังคมไทยในรัฐเอกภาพทั้งหมดตามแบบของประวัติศาสตร์...” (จิตร ภูมิศักดิ์, 2526: 71-72)

จากแนววิเคราะห์ประวัติศาสตร์ในแนวใหม่และการให้ความสำคัญกับหลักฐานทุกชนิดนี้เอง งานค้นคว้าของ จิตร ภูมิศักดิ์ ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ยุคโบราณก่อนหน้าสมัยกรุงศรีอยุธยา มีความก้าวหน้าไปเป็นอันมาก ขยายเวลาและสถานที่ในประวัติศาสตร์ออกไป เป็นการ “ปลดปล่อย” ห้องดินต่าง ๆ ในบริเวณประเทศไทยปัจจุบัน ซึ่งถูกกกดทับจากประวัติศาสตร์ชาติไทยมานานให้มีโอกาสแสดงตัวเองในเวทีประวัติศาสตร์ของชาติ ทำความก้าวหน้าให้กับการศึกษาประวัติศาสตร์โดยรวม มีหลาย ๆ ประเด็นที่ได้รับการสานต่อในภายหลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวเกี่ยวกับห้องดินนั้นได้ขยายภาพในมิติที่เคลื่อนไหวและมีลักษณะเฉพาะให้เห็นอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรก

แม้ว่างานส่วนใหญ่จะได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ภายหลังปี พ.ศ. 2516 มาแล้ว แต่ช่วงเวลาศึกษาส่วนใหญ่อยู่ในช่วงต้นทศวรรษ 2500 อันเป็นระยะที่การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทยขึ้นมาอีกครั้ง หลังจาก โฉมหน้าศักดินาไทย แล้ว งานทางด้านประวัติศาสตร์ชิ้นอื่นๆ ได้แก่ ความเป็นมาของคำสยามไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของเชื้อชนชาติ ซึ่งเขียนขึ้นในคุกลาดยาวระหว่างปี พ.ศ. 2501-2507 เช่นเดียวกับ โครงการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา (เขียน พ.ศ. 2505) และ สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา (เข้าใจว่าเขียนราว ๆ พ.ศ. 2507-2508 ทั้งนี้เพราะได้อ้างถึงหนังสือเรื่อง ความเป็นมาของคำสยาม...ไว้ เป็นบางตอน) งานเขียนทั้ง 3 เล่ม ของจิตร ภูมิศักดิ์ เป็นส่วนขยายจาก

งานเล่มแรก นอกจากเป็นงานที่ตอบได้แนวการเขียนประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบชาตินิยมแล้ว ทำให้เห็นถึงสังคมหรือบ้านเมืองในท้องถิ่นต่าง ๆ ในประเทศไทยปัจจุบันที่เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา

ความเป็นมาของคำ สยาม ไทย ลาว... เป็นการอธิบายพัฒนาการของสังคมไทย สมัยโบราณอย่างละเอียดละออ ใช้เวลาในการเขียนยาวนานเป็นพิเศษ ใช้ภาษาศาสตร์ไปสืบค้น ค้นกำเนิดของคนไทยอย่างมีระบบ และดึงเอาหลักฐานอื่นมาประกอบอย่างแนบเนียนสมเหตุสมผล โดยเฉพาะบรรดาด้านานที่นักวิชาการร่วมสมัยส่วนใหญ่ตีคุณค่าเอาไว้ต่ำ ด้วยความชัดเจนในเรื่องของหลักฐานต่าง ๆ ผสมผสานกับทฤษฎีทางสังคมที่ว่าด้วยพลังการผลิต ทำให้มองเห็นการคลี่คลายของสังคมไทยในสมัยโบราณที่ทั้งหลายหลายและไม่หยุดนิ่ง “จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ใช้จิตสำนึกใหม่และคุณภาพใหม่ในการศึกษา **ความเป็นมาของคำสยาม...และประวัติความเป็นมาของโคลงทำ** เพื่อแสดงให้เห็นว่าท้องถิ่นและชนชาติต่างๆ ในสังคมไทยล้วนมีความสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนในประวัติศาสตร์ อันมีส่วนในการพัฒนามาสู่ความเป็นชาติ ซึ่งบางท้องถิ่นอาจจะแตกต่างไปบ้าง แต่มีการผสมผสานรวมกันขึ้นมาบนพื้นฐานของความสัมพันธ์ในวิถีชีวิตร่วมกันตั้งแต่ในอดีต” (อนันต์ กาญจนพันธุ์, 2524 : 79) เป็นการตอบได้นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ในขณะนั้นที่เชื่อว่าคนไทยเริ่มตั้งอาณาจักรขึ้นครั้งแรกที่สุโขทัยในช่วง พ.ศ. 1800 ส่วนในช่วงก่อนหน้านั้นเป็นเรื่องราวของการอพยพมาจากทางตอนใต้ของจีน จิตร ภูมิศักดิ์ ชี้ให้เห็นว่าก่อนที่จะมีสุโขทัยนั้น สังคมไทยได้ผ่านพัฒนาการมาอย่างยาวนานแล้ว โดยเสนอว่าพื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำกกแถบจังหวัดเชียงรายนั้นเป็นศูนย์กลางแห่งแรกของคนไทยในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน ได้ใช้หลักฐานประเภทตำนานต่างๆของภาคเหนือ รวมทั้งวรรณคดีเรื่องท้าวสุงหรือขุนเจืองของลาวมาอธิบายได้อย่างสอดคล้องกลมกลืน จากการที่อพยพเข้ามาปะปนกับพวกชนพื้นเมืองพวกมอญและละว้าในตอนแรก เมื่อเวลาผ่านไปคนไทยก็สามารถพัฒนาขึ้นมาเป็นชนชั้นปกครองได้ ทั้งนี้ก็เพราะมีความก้าวหน้าทางด้านการผลิตนั่นเอง คนไทยจึงได้จัดตั้งรัฐบาลศักดินาขึ้นมาสำเร็จในบริเวณดังกล่าว ซึ่งได้แก่ อาณาจักรเงินยาง อาณาจักรโยนก-นาคนคร ซึ่งค่อย ๆ พัฒนาความเจริญในด้านต่างๆมากยิ่งขึ้น และสิ่งนี้ได้เป็นมรดกตกทอดมาถึงอาณาจักรในยุคหลังๆ ไม่ว่าจะเป็น เชียงใหม่ หรือสุโขทัย ด้วยเหตุนี้ การเริ่มต้นประวัติศาสตร์ไทยที่สุโขทัยจึงไม่ถูกต้อง ขัดแย้งกับความเป็นจริง ข้อเสนอของจิตร ภูมิศักดิ์ ในเรื่องความหลากหลายของสังคมเป็นความเห็นที่ตรงข้ามกับการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยในขณะนั้นที่มองประวัติศาสตร์เป็นแบบสายตรงจากทางตอนใต้ของจีน มาสู่สุโขทัย อยุรยาและกรุงเทพฯตามลำดับ เช่นเดียวกับงานการศึกษาใน 2 ชั้นหลังที่ทำทลายต่อแนวคิดเดิม โดยจิตรทำให้เห็นภาพของสังคมตามท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเฉพาะ

บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างว่า ได้ดำรงอยู่ก่อนหน้าสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นเวลายาวนานแล้ว และ “ท้องถิ่น” เหล่านั้นก็มีความเคลื่อนไหวสัมพันธ์กัน รวมทั้งยังเป็นพื้นฐานให้แก่กรุงศรีอยุธยาที่ก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 1893 อีกด้วย

การค้นคว้าของจิตร ภูมิศักดิ์ ทั้งใน *โครงการแม่น้ำและข้อคิดใหม่...* และ *สังคมไทยในลุ่มแม่น้ำ...* ได้ขยายทั้งขอบเขตของพื้นที่และเวลาของสังคมไทยก่อนหน้า พ.ศ. 1893 ออกไป เช่นเดียวกันกับที่ได้ทำให้เห็นแล้วว่าสภาพของสังคมไทยเป็นอย่างไรก่อนหน้าสมัยสุโขทัย ในงาน 2 ชิ้นหลังนี้จิตรได้ให้ความสำคัญกับตำนานและวรรณคดีเป็นพิเศษ เรียกว่าเป็น “เอกสารอาภัพ” นอกจากนี้ก็ยังได้พิจารณาหลักฐานอื่น ๆ ทั้งที่เป็นกฎหมาย ศิลปะ โบราณคดี ฯลฯ โดยให้ความสำคัญเท่าเทียมกัน จิตร ภูมิศักดิ์ มีสมมุติฐานว่าก่อนหน้าที่สมเด็จพระเจ้าอู่ทองจะได้สถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นมาในปี พ.ศ. 1893 นั้น สังคมไทยจะต้องมีการพัฒนาทางด้านต่างๆ อยู่ก่อน เพราะไม่เช่นนั้นแล้วกรุงศรีอยุธยาคงไม่สามารถก่อตั้งเป็นรัฐศักดินาที่เพียบพร้อมในด้านต่าง ๆ อย่างรวดเร็วได้ หากปราศจากพื้นฐานสังคมเดิมที่มีอยู่ดังกล่าว สืบค้นสังคมเหล่านั้นโดยอาศัยตำนานของท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งตำนานทางภาคเหนือและภาคใต้ และเมื่อได้พบร่องรอยของบ้านเมืองหรือรัฐตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ แล้วก็ได้ใช้หลักฐานอื่น ๆ สืบค้นและขยายภาพให้ชัดเจนขึ้น ภาพที่เห็นก็คือ บ้านเมืองหรือรัฐของคนไทยที่ปรากฏกระจายอยู่ทั่วไปตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้แก่ อโยธยาศรีรามเทพนคร สุพรรณภูมิ เมืองไตรตรึงษ์ นครศรีธรรมราช เพชรบุรี ซึ่งล้วนมีพัฒนาการทางการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม มายาวนานก่อนหน้ากรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น สัมฤทธิ์ผลทางด้านต่าง ๆ ของบ้านเมืองดังกล่าวนี้เองที่ส่งต่อสืบมาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นรัฐศักดินาที่สมบูรณ์แบบแห่งแรกของไทย

การที่ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ทะลายกรอบของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยออกไปจึงช่วยเพิ่มเนื้อหาของประวัติศาสตร์โบราณ รวมทั้งขยายพื้นที่ให้กว้างขึ้นอีกด้วย เป็นการศึกษาที่สอดคล้องกันดีกับงานค้นคว้าส่วนหนึ่งของอาจารย์มานิต วัลลิโภคม สนใจในเรื่องตำนานเพื่อสืบค้นบ้านเมืองในดินแดนไทยสมัยโบราณ รวมทั้งแนวคิดในเรื่องความหลากหลายของศิลปะสกุลช่างพระพุทธรูป จิตร ภูมิศักดิ์ ได้อ้างถึงการศึกษาตำนานของอาจารย์มานิต วัลลิโภคม ไว้หลายเรื่อง แต่สิ่งที่จิตร ภูมิศักดิ์ ได้วิเคราะห์นอกเหนือออกไปก็คือ การศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของท้องถิ่นซึ่งยังไม่ได้ได้รับความสนใจอย่างจริงจังในขณะนั้น โดยเฉพาะในหนังสือ *ความเป็นมาของคำสยามไทย ลาว ขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ* นั้น เป็นเรื่องราวของชุมชนและบ้านเมืองในท้องถิ่น ที่สำคัญก็คือ “ท้องถิ่น” มีลักษณะเฉพาะเป็นของตัวเอง ในแต่ละท้องถิ่นมีวิวัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจ สังคม ที่ไม่ได้อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทย

แต่อย่างใด โดยเรียกร้องให้เข้าใจถึงลักษณะของความเป็นชาติด้วยสำนึกแบบใหม่โดยการกำจัดความคิดที่คับแคบแบบศักดินาซึ่งจะหมายถึงเฉพาะเมืองหลวงหรือราชธานีอย่างเดียวออกไป มาสู่ความเป็นชาติที่ให้ความสำคัญแก่ท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเท่าเทียมกัน ทั้งนี้เพราะผลการศึกษาแสดงให้เห็นแล้วว่า “ความหมายของสยามชั้นหลังสุดนี้...มิได้หมายถึงชื่อชนชาติ...หากหมายถึงดินแดนที่เป็นเอกภาพอันหนึ่ง ซึ่ง...มีประชาชนหลายเชื้อชาติร่วมกันเป็น(เจ้า)ของมันเป็นคือสยามเป็นชื่อของรัฐประชาชาติรัฐหนึ่ง ไปโดยเด็ดขาด และมีได้เป็นชื่อเฉพาะของชนชาติใดชนชาติเดียว ไม่ว่าเขาจะเป็นชนเชื้อชาติเขมร ลาว มอญ กะเหรี่ยง ส่วย ไทย ฯลฯ ทุกคนมีศักดิ์และมีสิทธิในฐานะเป็นประชาชนชาวสยามอย่างเท่าเทียมกัน...” (จิตร ภูมิศักดิ์, 2535 : 235)

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย

การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจสังคมและการศึกษา รวมทั้งนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวออกไปสู่ต่างจังหวัดตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีส่วนกระตุ้นอย่างสำคัญต่อการศึกษาเรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นการศึกษาจากคนในท้องถิ่นเอง ปัญญาชนเหล่านี้คือผู้ที่สืบทอดความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นทางด้านต่างๆ จากนักปราชญ์รุ่นเก่า อย่างไรก็ตามปัญญาชนรุ่นใหม่ก็ได้เป็นผู้ที่ทำให้ความรู้เหล่านั้นแพร่หลายออกสู่สังคมในระดับที่กว้างขึ้น ทั้งนี้ไม่ได้หมายถึงแต่เพียงความก้าวหน้าทางการพิมพ์เท่านั้น แต่ที่สำคัญก็คือการใช้ “ภาษา” ของโลกวิชาการสมัยใหม่ที่ได้รับมาจากระบบการศึกษาแผนใหม่แบบตะวันตก “ภาษา” ที่ใช้ในการสื่อสารนี้ไม่ได้หมายถึงแต่เพียงภาษาความเรียงสมัยใหม่ที่เข้าใจได้ง่ายตามแบบปัจจุบันเท่านั้น หากยังหมายถึงการแบ่งหมวดหมู่วิชาตามเนื้อหาอีกด้วย เช่น เป็น “วรรณกรรม” หรือ “ประวัติศาสตร์” หรือ “กฎหมาย” ฯลฯ เป็นต้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2539 : 4-5) กล่าวเฉพาะการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์นั้นถือได้ว่าเป็นที่นิยมเป็นอย่างมาก ทั้งยังมีการตอบรับจากสังคมทั้งในระดับท้องถิ่นและในวงกว้างอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2500-2520 ส่วนใหญ่เป็นงานที่ศึกษาอยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทย ซึ่งอาจแบ่งออกได้เป็น 2 ประเด็นกว้าง ๆ ตามลักษณะของเนื้อหา คือ การเขียนประวัติของบ้านเมือง จังหวัด ชุมชน และบุคคลสำคัญ กับ การปริวรรตและรวบรวมหลักฐานหรือเอกสารที่เกี่ยวข้อง

การเขียนประวัติของบ้านเมือง ชุมชน จังหวัด และประวัติของบุคคลสำคัญในท้องถิ่นเป็นเรื่องที่ได้รับการนิยมนอย่างมาก และสามารถมองเห็นได้ทั่วไปในทุกๆภาคของประเทศ ผลงานของนักประวัติศาสตร์ที่ศึกษาได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในวงกว้าง ในที่นี้จะได้สำรวจผลงานการศึกษาเป็นตัวอย่างในแต่ละภาค เช่น ภาคเหนือ ผู้ที่มีผลงานเด่น ๆ ได้แก่ สวงวน โชติสุบรรณ เรื่อง *วีรกรรมเจ้ากาวิละ* (2502) *ประวัติเมืองเชียงใหม่และศิพชัยวิบุรุษแห่งปงยางคก* (2506) *ตำนานเมืองเหนือ* (2508) ศักดิ์ รัตนชัย *ประวัติเมืองลำปางและพระราชดำนางหลวง* (2508) ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง ชาวภาคใต้ที่มาใช้ชีวิตอยู่ในเชียงใหม่ได้เขียนสารคดีชีวประวัติบุคคลสำคัญโดยเฉพาะเจ้านายพื้นเมืองเหนือไว้ในหนังสือ *เพชรล้านนา เล่ม 1,2* (2507) พระจุลฑาญาณ *ประวัติพระเจ้าระแงงและตำนานเมืองฝาง* (2506) พละ วัฒน เมืองพิจิตร (2508) รองอำมาตย์โทชุม ณ บางช้าง *ประวัตินครเชียงใหม่* (2511) ถิ่น รัตติกกน ซึ่งเป็นนักวิชาการที่ได้บุกเบิกประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยการออกสำรวจแหล่งโบราณคดี มีผลงาน *วัดและโบราณสถานสำคัญแห่งนครเชียงใหม่* (2517) ฯลฯ สำหรับในภาคอีสานมีงานศึกษาสำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของคนในท้องถิ่นในอันที่จะแสดงให้เห็นถึงความเป็นมาอันยาวนานของภาคอีสาน คือ เดิม สิงห์ขัติยวงศ์ *ฝั่งขวาแม่น้ำโขง* (เริ่มเขียนประมาณ พ.ศ. 2490 ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2499 และต่อมาก็ได้นำมาปรับปรุงใหม่ ตีพิมพ์ในชื่อ *ประวัติศาสตร์อีสาน* (2513) โดยเดิม วิภาคพจนกิจ) งานชิ้นอื่น ๆ ได้แก่ *ประวัติเมืองอุบลราชธานี และประวัติทุ่งศรีเมือง* (2513) *หลวงศรีโยธา ท้าวสุรนารี* (2506) อุทัย เทพสิทธิ *ความเป็นมาของไทย-ลาว* (2509) ในทศวรรษที่ 2510 มีงานเขียนเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของเมืองมากยิ่งขึ้น เช่น *เมืองขอนแก่น* (2510) *เมืองอุบลราชธานี* (2513) *เมืองบุรีรัมย์* (2515) *เมืองกาฬสินธุ์* (2515) *เมืองมหาสารคาม* (2516) และ *เมืองสุรินทร์* (2517) เป็นต้น

งานศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์การเมืองท้องถิ่นของอีสาน 2 ชิ้น ซึ่งได้มีอิทธิพลต่องานวิจัยของนักวิชาการไทยในช่วงทศวรรษที่ 2510 และภายหลัง ได้แก่งานของ Charles F. Keyes เรื่อง *Isan : Regionalism in Northeastern Thailand*. (1967) และวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของเดช บุญนาค เกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งต่อมาได้รับการตีพิมพ์คือ *The Provincial Administration of Siam from 1892 to 1915 : The Ministry of Interior Under Prince Damrong Rajanubhab*. (1977) งานของเดชมีอิทธิพลต่อวิทยานิพนธ์ของไพฑูรย์ มีกุศล เรื่อง “*การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ. 2436 - 2450)*” (2515) งานชิ้นนี้ได้รับการตีพิมพ์ในชื่อของ *การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน* ในปี พ.ศ. 2517 และหลังจากนั้น

การศึกษาในแนวดังกล่าวในรูปของวิทยานิพนธ์ก็มีขึ้นทั่วทุกภาคของประเทศ รวมทั้งการศึกษาที่มีลักษณะใกล้เคียงกัน แต่ไม่ใช่เป็นเรื่องของการปฏิรูปโดยตรง สำหรับในส่วนของภาคอีสานช่วงเวลาใกล้เคียงกันนี้ ได้แก่วิทยานิพนธ์ของ อรพรรณ นพศารา “การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในมณฑลอุดร ระหว่างพ.ศ. 2436 - 2553” (2519) พวงไข่มุกข์ कुमारศนพฤกษ์ เรื่อง “ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (2520)

ในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางและพื้นที่ใกล้เคียงซึ่งเป็นดินแดนที่ศูนย์กลางของรัฐ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมาสามารถปกครองได้โดยตรงนั้น สืบค้นพบว่าในช่วงประมาณ พ.ศ. 2500 - 2520 งานเขียนส่วนใหญ่จะเป็นประวัติของบ้านเมืองหรือความเป็นมาของจังหวัดต่างๆ และเรื่องราวทั้งหมดก็จะอยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยอย่างชัดเจน ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองในบริเวณนี้และดินแดนใกล้เคียงอื่นๆ เป็นตัวกำหนดลักษณะของงานเขียนดังกล่าว ตัวอย่างงานที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ เช่น ส. พลายน้อย บางกอก (2503) กิจจา วัฒนสินธุ์ ประวัติเมืองฉะเชิงเทรา (2505) ศรี อมาตยกุล ทิศนาสาร จังหวัดสระบุรี (2510) กมล เกตุศิริ เมืองลพบุรี (2507) พระครูศรีมหาโพธิ์คณาภิรักษ์ ประวัติจังหวัดปราจีนบุรี (2512) หวน พินทุพันธุ์ พิชญ์โลกของเรา (2514) อ่างทองในอดีต (2514) ตปนุรินทร์ (ม.ป.ป.) เฉลิม สุขเกษม สมุทรปราการ (2515) ศรี อมาตยกุล จังหวัดสุพรรณบุรีและเจดีย์ยุทธหัตถีมีความเป็นมาอย่างไร (2516) สมาคมสุพรรณพระนคร. เจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่สุพรรณบุรี (2516) บรรจบ เทียมศักดิ์ โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี (2514) ฯลฯ

สำหรับในภาคใต้ ก็มีปัญญาชนท้องถิ่นจำนวนหนึ่งที่ได้ศึกษาความเป็นมาเกี่ยวกับบ้านเมืองของตนเองโดยมองย้อนไปไกลครั้งสมัยโบราณ รวมถึงด้านประวัติของชุมชนและบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ชาติไทย ตัวอย่างที่สำคัญ ๆ เช่น ธรรมทาส พานิช ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาสมัยศรีวิชัย ยุคศรีโพธิ์ ไชยานุครศรีธรรมราช พ.ศ. 800-1400 (2518) พนม ทวารวดีศรีวิชัย (2515) เยี่ยมยง ส. สุรกิจบรรหาร “โบราณคดีวัฒนธรรมไทยทางธรณีวิทยา” (2515) “โบราณสถานโบราณวัตถุ พิพิธภัณฑสถาน วัฒนธรรม พัฒนาการ ประวัติศาสตร์ โบราณวิทยา อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา” (2519-2521) พระราชพิศลสังวร เถาความเป็นเส้นทางเดินไปสู่กรุงศรีพาราณสี (2505) น้อม อุปรมย์ “พระพนมวังนางเสถียรทอง” (2515) “เค้าเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช” (2509) ขุนเสนานวงศ์ภักดี ประวัติและงานของพระรัชฎานุประดิษฐ์ (2513) สุนัย ราชภัฏจารักษ์ ภูเก็ต (2517) สำหรับงานศึกษาที่เป็นวิทยานิพนธ์ ได้แก่ อริยา เติญชรสุด “เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชสมัยการปกครองแบบเก่าแห่งกรุงรัตนโกสินทร์” (2514) ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม “การศึกษาความ

สัมพันธ์ระหว่างไทยกับหัวเมืองประเทศราชมลายู ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)” (2515) สงบ ส่งเมือง “ความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับหัวเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์” (2518) สุภาภรณ์ คันธราภรณ์ “บทบาทของเจ้าพระยาานครศรีธรรมราช (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลกลางและหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” (2519) สุนทร หิรัญวงษ์ “สภาพการณ์ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครองมณฑลที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2434-2453” (2518) พรณงาม เก้าธรรมสาร “การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้งเจ็ดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (2519) และ ณรงค์ นุ่นทอง “การปฏิรูปการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยพระยาสุรานุรักษ์ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. 2439-2449)” (2519) เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่ปรากฏออกมาในรูปของวิทยานิพนธ์ ตั้งแต่ช่วงกลางทศวรรษ 2510 เป็นต้นมานั้น เป็นการศึกษาประเด็นใหม่ ๆ ที่ช่วยขยายเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติไทยให้มีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น ผลงานเหล่านี้จึงเป็น “ข้อต่อ” ที่สำคัญในการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เดิมมีความหมายแคบ ไปสู่ประวัติศาสตร์ชาติที่มีเนื้อหาหลากหลายและซับซ้อนในภายหลัง ซึ่งมองเห็นได้ชัดเจนขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นไป

ในขณะที่มีการศึกษาเรื่องราวของบ้านเมือง ชุมชน จังหวัด และประวัติบุคคลสำคัญตามท้องถิ่นต่าง ๆ รวมทั้งเริ่มมีการพัฒนาเนื้อหาที่หลากหลายและมีรายละเอียดมากขึ้นนั้น ก็ได้มีการปริวรรตและรวบรวมหลักฐานหรือเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องควบคู่กันไป การปริวรรตเอกสารพื้นเมืองไม่ว่าจะเป็นพงสาวดาร คำานาน กฎหมาย หรือวรรณกรรมมีไม่มากนักในระยะแรกนี้ ไม่เหมือนกับการรวบรวม “หลักฐาน” หรือเอกสารประวัติศาสตร์ที่เป็นของทางราชการซึ่งเป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำเอาเอกสารเหล่านั้นมารวมพิมพ์เพื่อเป็นหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ แม้ว่าการรวบรวมสิ่งดังกล่าวนี้อาจไม่ใช่เป็นการศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นต่าง ๆ โดยตรง แต่ก็ก็เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความสนใจและความสำนึกในรากเหง้าของตัวเองของคนในท้องถิ่นต่างๆ ได้ระดับหนึ่ง

การปริวรรตเอกสารโบราณที่เกี่ยวข้องกับบ้านเมืองในระยะเริ่มต้นนี้มีปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในกรณีของภาคเหนือหรือล้านนาไทย ทั้งนี้คงเป็นเพราะว่าดินแดนดังกล่าวมีภูมิหลังที่เคยเป็นรัฐหรืออาณาจักรที่รุ่งเรืองมาก่อน ซึ่งเป็นสถานะที่แตกต่างออกไปจากส่วนอื่นๆ ของ

ประเทศ ด้วยเหตุนี้ดินแดนล้านนาไทยจึงถูกไปด้วยเอกสารโบราณที่เกี่ยวข้องกับรัฐหรือบ้านเมืองในอดีตอยู่มากเช่น พงศาวดาร ตำนาน กฎหมาย ฯลฯ ครั้นมีการตื่นตัวในเรื่องท้องถิ่นศึกษามากขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา จึงย่อมไม่แปลกอันใดที่จะพบว่าทั้งปัญญาชนท้องถิ่นและนักวิชาการจากภายนอกจะให้ความสนใจศึกษาปริวรรตเอกสารพื้นเมืองดังกล่าวอย่างคึกคักด้วยเช่นกัน ผู้ที่ได้วางพื้นฐานสำหรับการศึกษาในยุคใหม่นี้ได้แก่ พระมหามหัน วุฒิชัย (พ.ศ. 2421-2499) เจ้าอาวาสวัดเจติยหลวง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งได้รวบรวมเอกสารโบราณและเอกสารทางประวัติศาสตร์ไว้มากกว่า 40 ตู้ ซึ่งถือได้ว่าท่านเป็นผู้บุกเบิกการศึกษาประวัติศาสตร์จากโบราณ (สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือฉบับค้นแบบ, 2539 : 286) เช่นเดียวกับอาจารย์สิงหะวรรณสัย (พ.ศ. 2463-2523) ที่ค้นคว้ารวบรวมเอกสารโบราณและปริวรรตออกมาเป็นจำนวนมาก เช่น กฎหมายพระเจ้าล้าน (2514) ตำนานพระเจ้าวิสุทธิ (2516) อุตสาหกรรม : วรรณกรรมล้านนาไทยสมัยพระเจ้าอินท (2519) ส่วนคนอื่น ๆ ได้แก่ ร้อยคำรวทองแสง มณวิฑูร จินกาลมณีปกรณ์ (2507) คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารฯ สำนักนายกรัฐมนตรี ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ (2514) ประเสริฐ ณ นคร กฎหมายพระเจ้ามังราย (2510) กฎหมายพระเจ้ามังรายค้นฉบับวัดเส้าให้ (2516) ถิ่น รัตติคนก โยนกราชวงศ์ปกรณ์ (2513) กฎหมายโคสธารานธุ์ (2520) สมหมาย เปรมจิตต์ ประมวลรายชื่อคัมภีร์โบราณและสมุดข่อยในเขตอำเภอเมืองจังหวัดเชียงใหม่ภาค 1-4 (2517) มังรายศาสตร์ภาคปริวรรตลำดับ 1 (2518) ตำนานมูตศาสนาฉบับวัดป่าแดง (2519) ตำนานเชียงใหม่ภาคปริวรรตลำดับ 10 (2519) ปวงคำ ดุษฎีและสมหมาย เปรมจิตต์ โคลงวิฑูรสอนโลก (2518) ทองไขยชาติ ตำนานเจ้า 7 พระองค์เชียงใหม่ (2517) ศักดิ์ รัตนชัย กฎหมายมังรายศาสตร์ค้นฉบับวัดหัวข่วง (2519) ฯลฯ

สำหรับในภาคอื่นๆ แม้ว่าการปริวรรตเอกสารจะยังคงมีน้อยในช่วงเริ่มแรกนี้ แต่ความสนใจทางด้านการอ่านจารึกโดยนักวิชาการของกรมศิลปากรก็ได้เริ่มต้นขึ้นแล้ว นอกจากนี้ก็ยังมี การเก็บรวบรวมและปริวรรตเอกสารโบราณประเภทตำนานและอื่น ๆ ในภาคอีสาน ปราชญ์ท้องถิ่นที่มีบทบาทสำคัญในช่วงนี้คือ พระอริยานุวัตร เขมจารี ซึ่งได้ทำงานรวบรวมคัมภีร์โบราณมาตั้งแต่ก่อนหน้า พ.ศ. 2500 และแม้ว่าผลงานส่วนใหญ่จะเกี่ยวกับวรรณกรรมพื้นบ้าน แต่การปริวรรตเอกสารประเภทตำนานก็ปรากฏอยู่บ้างเหมือนกัน เช่น ตำนานฟ้าแดดสูงยาง (2514) เป็นต้น (ดู ธัญญา สังขพันธานนท์, บรรณาธิการ, 2536) ส่วนการปริวรรตและวิเคราะห์ตำนานและพงศาวดารของภาคใต้ที่ควรกล่าวถึงในช่วงนี้ได้แก่ A. Teeuw and David K. Wyatt (eds.) *Kikayat Pattani : The Story of Patani* (1970) และ David K. Wyatt. (trans.) *"The Crystal Sands : The Chronicles of NAGARA SRI DHARRMARAJA."* (1975)

เป็นที่น่าสังเกตว่าในภาคเหนือและอีสานนั้นผู้ที่สนใจปริวรรตเอกสารโบราณของพื้นเมือง ส่วนใหญ่จะเป็นนักวิชาการเอกชนท้องถิ่นที่ไม่ได้ทำงานหรือสังกัดอยู่ในสถานการศึกษาแต่อย่างใด การเผยแพร่ออกสู่การรับรู้ของสังคมจึงอยู่ในวงจำกัด ดังจะเห็นได้ว่าผลงานการปริวรรตมีอิทธิพลและเป็นพื้นฐานให้กับงานวิจัยในรูปของวิทยานิพนธ์ก่อน พ.ศ. 2520 เพียงชิ้นเดียวเท่านั้น คือ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว “การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตามต้นฉบับโบราณภาคเหนือ” (2519) ความสนใจในการเก็บรวบรวมและปริวรรตเอกสารพื้นเมืองต่าง ๆ ของสถานการศึกษาที่เกี่ยวข้องไม่ว่าจะเป็น วิทยาลัยครูหรือมหาวิทยาลัยในท้องถิ่นได้เริ่มต้นขึ้นอย่างจริงจังภายหลังจาก พ.ศ. 2520 มาแล้ว และเป็นพื้นฐานสำคัญให้กับการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์

ในช่วง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาเช่นเดียวกันที่ได้มีการนำเอา “หลักฐาน” หรือเอกสารทางประวัติศาสตร์ของหน่วยราชการมาพิมพ์ซ้ำขึ้นเพื่อใช้เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสต่าง ๆ ที่สำคัญเป็นหนังสืออนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพของเอกชน เนื้อหาของเอกสารเหล่านั้นจะเป็นเรื่องราวของท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น ตำนาน พงศาวดาร และเอกสารทางราชการอื่นๆที่เกี่ยวข้องกับบ้านเมืองตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในอดีต เอกสารเหล่านี้ส่วนใหญ่ได้เคยตีพิมพ์มาแล้วในหนังสือชุดประชุมพงศาวดาร การที่เอกชนทั้งในกรุงเทพฯและต่างจังหวัดได้สนใจ “ศึกษา” เรื่องราวของท้องถิ่นตัวเองช่วยเพิ่มบรรยากาศของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ ขณะเดียวกันทางหน่วยราชการคือกรมศิลปากรก็ได้จัดพิมพ์ประชุมพงศาวดารในภาคต่าง ๆ ต่อมาหลังจากที่ได้หยุดขังลงในภาคที่ 73 ในปี พ.ศ. 2485 นอกจากนี้ยังคัดเลือกเอกสารอื่น ๆ ของรัฐบาลที่มีอายุตั้งแต่รัตนโกสินทร์เป็นต้นมา เช่นจดหมายเหตุดุระจักษ์ราชกาลต่าง ๆ รายงานการเสด็จประพาสต้น รายงานการตรวจราชการของข้าหลวงเทศาภิบาล ฯลฯ เอกสารเหล่านี้จึงยังเป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ให้เอกชนได้เลือกมา ผลงานการศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นของคนรุ่นก่อนก็ได้รับความสนใจนำมาพิมพ์ซ้ำใน โอกาสดังกล่าวด้วยเช่นกัน ดังเช่นผลงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตรี อมาตยกุล สวงวน โชติสุขรัตน์ เป็นต้น

มีผู้สำรวจศึกษาประเภทของหนังสืออนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพที่คัดลอกเรื่องจากต้นฉบับของหอสมุดแห่งชาติและเรื่องที่ได้จากแหล่งอื่น ๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2501-2510 ปรากฏว่ามีเรื่องราวเกี่ยวกับท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์อยู่ไม่น้อยกว่า 100 เรื่อง (ดู สุวัฒน์ ส่องแสงจันทร์, 2512 : 415-426) ตัวอย่างของงานในลักษณะดังกล่าวนี้ ได้แก่ รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา (2511) เรื่องเมืองนครศรีธรรมราช (2510) รวมเรื่องเพชรบุรี (2502) ประวัติเมืองเชียงใหม่ (2504)

ประวัติเมืองนครเขื่อนขันธ์และประเพณีเกี่ยวกับชีวิต (2504) เมืองราชบุรี (2509) จังหวัดสงขลา และคำนำสวดมนต์ (2505) ระยะเวลาเสด็จประพาสลำแม่น้ำน้อยและลำแม่น้ำใหญ่มณฑลกรุงเก่าและมณฑลนครสวรรค์ (2504) เรื่องที่ต่าง ๆ ภาค 3 เล่าเรื่องที่ยาวมณฑลเพชรบูรณ์ (2510) เกี่ยวตามทางรถไฟ (2509) พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 (2508) พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนเมื่อ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) (2502) พงศาวดารเมืองพัทลุง (2515) พงศาวดารเมืองสงขลา (2515) ประวัติภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม (2516) เรื่องเมืองสุรินทร์ (2508) ฯลฯ

งานหลายชิ้นในประเภทหนังสืออนุสรณ์นำมาตีพิมพ์ซ้ำสืบเนื่องกันมาหลายครั้ง โดยเฉพาะผลงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพงศาวดารของเมืองต่าง ๆ ความสนใจในเรื่องราวเกี่ยวกับอดีตของท้องถิ่นแม้จะดูแพร่หลายมากยิ่งขึ้น แต่ก็จำกัดอยู่ในหมูชนที่มีฐานะดี และได้รับการศึกษาสูง โดยเฉพาะในตระกูลที่เคยเป็นผู้ปกครองบ้านเมืองหรือเกี่ยวข้องกับขุนนางมาตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาหรือต้นรัตนโกสินทร์ ด้วยเหตุนี้ความสนใจที่จะ “ศึกษา” เรื่องราวของบ้านเมืองที่เกี่ยวข้องกับประวัติตระกูลของตนเองจึงได้ผนึกแน่นแนบแน่นอยู่ในกรอบของการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยที่มีอิทธิพลในขณะนั้นอย่างมั่นคง ด้วยกรอบความคิดดังกล่าว การได้นำเอาเอกสารของทางราชการที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์อยู่กับอดีตของท้องถิ่นตัวเองทั้งที่เคยได้รับการตีพิมพ์มาแล้วและเอกสารที่เป็นตัวเขียนมาตีพิมพ์เผยแพร่ในโอกาสต่างๆ จึงเป็นการสะท้อนถึงความสนใจใน “ท้องถิ่น” ซึ่งเป็นกระแสที่เกิดขึ้นได้ระดับหนึ่งเช่นกัน นอกจากนี้ก็ยังสะท้อนให้เห็นถึงความภาคภูมิใจของตระกูลต่างๆ เหล่านี้ที่ได้มีโอกาสแสดงให้เห็นว่าพวกเขามีที่มาและสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับตระกูลเจ้านายหรือพระราชวงศ์อย่างไร จึงไม่แปลกที่จะพบว่าหนังสือที่พิมพ์ขึ้นเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หรือในโอกาสอื่น ๆ เหล่านี้จะมีภาคผนวกที่แสดงถึงสายตระกูลของตัวเองโดยสืบค้นขึ้นไปนับเวลาเป็นร้อย ๆ ปี การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นมีประโยชน์เป็นอย่างมากต่อการศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองของไทย (เช่น ดู David K. Wyatt, 1968 : 208-228) และที่สำคัญเป็นพื้นฐานให้กับการศึกษาประวัติศาสตร์ในท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ขยายตัวออกไปมากยิ่งขึ้น ตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา

การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์

ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2500-2520 การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ได้ปรากฏขึ้น เนื้อหาเป็นเรื่องของท้องถิ่นโดยตรง เป็นช่วงเวลาที่มีการเคลื่อนไหว

ไหวสำคัญในการเปิดเผยเรื่องราวของชาวบ้านให้สังคมภายนอกได้รู้จักมากขึ้น การศึกษาของนักวิชาการชาวต่างชาติช่วยให้เกิดแนวคิดและความรู้ใหม่ ๆ เป็นการกระตุ้นให้เกิดความสนใจเรื่องราวของท้องถิ่น ซึ่งในเวลาต่อมานักวิชาการรุ่นหลังได้พัฒนาทั้งทางด้านแนวคิดและเนื้อหาจนทำให้เรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านกลายเป็นกระแสสำคัญกระแสหนึ่งในการศึกษา“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น”

ชุมชนหมู่บ้านเป็นสถาบันหรือหน่วยทางสังคมที่สำคัญของไทยมาตั้งแต่ในอดีตรวมหมู่บ้านเป็นแหล่งการผลิตอาหารและเป็นแหล่งที่มาของแรงงาน ความสนใจใคร่รู้เรื่องราวของหมู่บ้านของชนชั้นผู้ปกครองของไทยเพิ่งปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 4-5 มานี้เอง เห็นได้จากบันทึกรายงานการเสด็จประพาสไปตามท้องที่ต่าง ๆ รวมทั้งเอกสารของเจ้านายหรือขุนนางที่ออกไปสำรวจหรือตรวจราชการก็จะปรากฏเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านที่เกี่ยวกับความเป็นอยู่ ประเพณี ความเชื่อต่าง ๆ อยู่เสมอ แม้ว่าความรู้สึกของผู้บันทึกจะมีน้ำเสียงของการดูถูกเหยียดหยามในความค้อยทางวัฒนธรรมของชาวบ้านอยู่ไม่น้อยก็ตาม (ดู Thongchai Winichakul, 1993) ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ชาวต่างชาติซึ่งได้เดินทางไปตามท้องถิ่นต่าง ๆ ของไทยบันทึกเรื่องราวของชาวบ้านไว้มาก ตัวอย่างงานที่สำคัญ ๆ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีต่อมา ได้แก่ Carl Bock, *Temples and Elephants : Travels in Siam in 1881-1882* (1986) Daniel Mc Gilvary, *A Half Century among the Siamese and Lao.* (1912) และ H. Warrington Smyth, *Five Years in Siam From 1891-1896* (1898) ฯลฯ บันทึกของนักเดินทางชาวต่างชาติเหล่านี้เป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติต่าง ๆ

ในสมัยรัชกาลที่ 7 รัฐได้ให้ความสนใจสำรวจสภาพทางเศรษฐกิจของชนบทเป็นครั้งแรก ทั้งนี้ น่าจะสืบเนื่องมาจากได้เกิดสถานะเศรษฐกิจตกต่ำไปทั่วโลก ซึ่งมีผลกระทบต่อไทยด้วย ด้วยเหตุนี้ในปีพ.ศ. 2473 รัฐบาลจึงได้เชิญ ดร.คาร์ล ซี.ซิมเมอร์แมนศาสตราจารย์ทางสังคมวิทยา มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด สหรัฐอเมริกา เข้ามาสำรวจสภาพเศรษฐกิจของชนบททั่วประเทศ ดังปรากฏเป็นรายงานชื่อ *Siam, Rural Economic Survey 1930-31* (ต่อมาได้รับการแปลเป็นภาษาไทยในชื่อ *การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม* โดย ชิม วีระไวทยะ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2477) ภายหลังจากการสำรวจของซิมเมอร์แมนแล้ว รัฐบาลภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ก็ได้จัดให้มีการสำรวจชนบทต่ออีกครั้งหนึ่ง โดยการเชิญ เจมส์ เอ็ม. แอนดรูส์ อาจารย์ทางด้านมนุษยวิทยา จากมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ดเช่นกัน ดังมีรายการสำรวจคือ *Siam 2nd Rural Economic Survey 1934-1935* งานเหล่านี้นอกจากจะทำให้ทราบถึงสภาพและปัญหาทางด้านเศรษฐกิจแล้วยังให้ความรู้เกี่ยวกับสังคมโดยทั่วไปอีกด้วย ผลงานของสมเด็จพระยา

คำราราชาภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นิทานโบราณคดี (2478) แม้ว่าจะทรงนิพนธ์ขึ้นมาจากความทรงจำในภายหลังแต่ก็ให้ความรู้เกี่ยวกับชีวิตของชาวบ้านตามท้องถิ่นต่างๆ อย่างน่าสนใจยิ่ง พระองค์ทรงสืบค้นความรู้โดยการสอบถามจากชาวบ้าน ซึ่งเข้าใจว่าท่านเป็นบุคคลแรก ๆ ที่ทรงใช้วิธีการสัมภาษณ์ในการศึกษาเรื่องราว

เรื่องราวของชีวิตตามชุมชนหมู่บ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ จะมีความสำคัญและได้รับความสนใจจากรัฐบาลมากยิ่งขึ้นในช่วงของการมองหา “เอกลักษณ์ไทย” แบบชาตินิยมในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม และตั้งแต่พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านในมิติประวัติศาสตร์ก็มีความชัดเจนขึ้น พัฒนาการดังกล่าวสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมโดยรวม จุดเปลี่ยนที่สำคัญซึ่งควรกล่าวถึงเป็นอย่างยิ่งในการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านตั้งแต่ระยะนี้เป็นต้นไปก็คือ การยึดเอาวัฒนธรรม ประเพณี และวิถีชีวิตของชาวบ้านมาเป็นแกนกลางในการศึกษาเป็นครั้งแรก ในที่นี้จะได้แบ่งการสำรวจการศึกษาเรื่องราวดังกล่าวออกเป็น 2 ประเด็นด้วยกันคือ การศึกษาเนื้อหาทั่วไปที่เป็นวิถีชีวิตของชุมชนหมู่บ้าน และการรวบรวมวิเคราะห์หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเกี่ยวกับวิถีชีวิตในด้านต่าง ๆ ของชาวบ้านโดยตรง ผู้ที่มีผลงานสำคัญคือ พระยาอนุมานราชธน ซึ่งได้ศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีไทยทั่วไป และมีอิทธิพลต่อนักวิชาการท้องถิ่นให้ศึกษาเรื่องราวในภูมิภาคของตนเอง ส่วนการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้านของท่าน คือ *ชีวิตชาวนา* (2497) และ *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน* (2512) เป็นงานบุกเบิกบันทึกเรื่องราวในชุมชนหมู่บ้านไว้อย่างเป็นระบบและรอบด้าน ทั้งการทำมาหากิน ประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อ รวมทั้งปัญหาต่าง ๆ แม้ว่าจะเป็นงานที่ค่อนข้างไปทางมานุษยวิทยา แต่ก็สามารถมองเห็นพัฒนาการบางด้านที่เป็นประวัติศาสตร์ด้วย เนื้อหาดังกล่าวได้เน้นในภาคกลางเป็นหลัก โดยนอกจากจะเขียนขึ้นจากประสบการณ์โดยตรงของท่านแล้ว ยังนำเอาข้อมูลจากการบอกเล่าของคนรุ่นก่อน ๆ มาประกอบ นอกจากนั้นก็ยังเป็นการศึกษาเปรียบเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ เท่าที่ทราบหรือมีข้อมูลอยู่อีกด้วย ที่สำคัญเป็นการศึกษาที่ให้ความเคารพในตัวชาวบ้านและคำนึงถึงความหลากหลายของท้องถิ่น ผู้ที่มีผลงานคนอื่น ๆ ในยุคบุกเบิกนี้ที่ควรกล่าวถึงต่อมาก็คือ บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ เกี่ยวกับชาวลื้อในสิบสองปันนา รวมทั้งเรื่องราวของชาวไตและชนกลุ่มน้อยอื่น ๆ เป็นการบุกเบิกเนื้อหาใหม่ให้แก่ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย เช่นเดียวกับผลงานของ สงวน โชติสุขรัตน์ บางชิ้น เช่น *ไทยยวน-คนเมือง* (2510) และ *ประเพณีไทยภาคเหนือ* (2509) ก็ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีในอดีตของกลุ่มชนต่าง ๆ ในบริเวณภาคเหนือของไทยได้ดี ในกรณีของภาคอีสาน

มีงานที่ศึกษาเรื่องราวของกลุ่มชาติพันธุ์ท้องถิ่นเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มผู้ไท ดังปรากฏผลงานเขียนเป็นระยะ ๆ เช่น ชุมชนชาวภูไท (2506) ถิ่นไทยและภูไทพัฒนา (2508) ประวัติผู้ไทย (2512) และ ผู้ไทยรำลึกภาพถิ่น (2515) เป็นต้น

ตั้งแต่ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ชาวต่างชาติให้ความสนใจศึกษาเรื่องราวของชาวบ้านหรือชุมชนหมู่บ้านของไทยมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักวิชาการชาวอเมริกันสาขาต่าง ๆ ผลงานของนักมานุษยวิทยาซึ่งได้เข้าไปศึกษาเชิงประจักษ์ถึงวิถีชีวิตชาวบ้านตามท้องถิ่นต่าง ๆ ของไทยในระยะแรกนับตั้งแต่หมู่บ้านบางขันในปี พ.ศ. 2496 โดย Lauriston Sharp จนกระทั่งมาถึงงานของ Jack M. Potter เรื่อง *Thai Peasant Social Structure* (1976) นั้น ปรากฏว่ามีปัญหาและข้อจำกัดอยู่ไม่น้อย เช่น มุ่งเน้นที่จะมองความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับภายนอกเฉพาะด้านความมากกว่าความสัมพันธ์ที่ขัดแย้ง และเห็นว่าอิทธิพลภายนอกช่วยผลักดันให้หมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ซึ่งอาจขัดแย้งกับข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ก็ได้ นอกจากนี้ยังเป็นการศึกษาที่ขาดความสนใจเกี่ยวกับมุมมองของชาวบ้านและบริบททางสังคม ซึ่งทำให้ไม่เข้าใจกระบวนการปรับตัวและศักยภาพของชาวบ้านในการเปลี่ยนแปลง และที่สำคัญก็คือขาดมุมมองทางประวัติศาสตร์ที่จะช่วยอธิบายเงื่อนไขและระยะเวลาของการเกิดความรู้สึกเป็นปัจเจกบุคคลในหมู่บ้าน ทำให้ไม่สนใจกระบวนการเปลี่ยนแปลงและการเปลี่ยนผ่านของสังคมหมู่บ้านที่ถูกดึงเข้าสู่ระบบทุนนิยม ซึ่งจะทำให้เกิดลักษณะขัดแย้ง ความเหลื่อมล้ำและการแตกสลายของความผูกพันทางสังคมหลายประการ (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 11-14) งานดังกล่าวแม้ว่าจะให้ความรู้เกี่ยวกับชาวบ้านหรือชุมชนหมู่บ้านในมิติต่าง ๆ อย่างน่าสนใจ แต่ไม่ใช่เป็นการศึกษาที่มีพัฒนาการในลักษณะของประวัติศาสตร์ในที่นี้จึงจะไม่พิจารณาในรายละเอียด ผู้สนใจสามารถอ่านได้จากหนังสือ *Tribesmen and Peasant in North Thailand* (1969) ซึ่งต่อมาบางส่วนได้รับการแปลเป็นภาษาไทยและตีพิมพ์รวมเป็นเล่มชื่อว่า *สังคมและวัฒนธรรมล้านนาไทย* (2513) ส่วนในกรณีของภาคอีสานหนังสือที่มีเนื้อหาในลักษณะดังกล่าวคือ *สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ* (2511) เช่นเดียวกับงานศึกษาในภาคใต้ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในระยะดังกล่าว คือ Thomas M. Fraser, *Fisherman of South Thailand : The Malay Villagers*. (1966) และ Rusembilan : *A Malay Fishing Village in Southern Thailand*. (1960)

อย่างไรก็ตามในช่วงทศวรรษ 2510 ก็มีงานที่ศึกษาเรื่องราวของชาวบ้านหรือชุมชนหมู่บ้านที่มีลักษณะเป็นประวัติศาสตร์ปรากฏให้เห็นอยู่เช่นกัน โดยเนื้อหาที่น่าสนใจอย่างน้อย 2 ด้าน คือ การศึกษาประวัติศาสตร์สังคม และการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ซึ่งทั้งสองแนวทางนี้ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเนื้อหาหรือวิธีการศึกษาก็จะมีอิทธิพลต่อนักวิชาการไทยภายหลังทั้งสิ้น

การศึกษาประวัติศาสตร์สังคม ที่เกี่ยวกับชาวบ้านหรือชุมชนหมู่บ้านในขณะนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวข้องกับขบวนการเคลื่อนไหวในการต่อสู้เพื่อปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์กับชนชั้นที่ีอำนาจที่มาเอาเปรียบหรือจำกัดอิสรภาพของประชาชน การศึกษาในแนวทางนี้มีมุมมองในเชิงสังคมวิทยาซึ่งพัฒนาขึ้นมาในอังกฤษและฝรั่งเศสในราวปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ในฝรั่งเศสนั้นต่อมาได้พัฒนาก้าวหน้ามากยิ่งขึ้นจนเป็นที่รู้จักกันในนามสำนัก Annales โดยมี Marc Bloch เป็นผู้สำคัญ ผลงานประวัติศาสตร์สังคมที่ถือว่าเป็นแม่แบบของการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน คือ French Rural History (1970) ส่วนในอังกฤษภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มาแล้ว ในด้านหนึ่งประวัติศาสตร์ของขบวนการทางสังคมได้รับความสนใจมากขึ้น ดังเช่นงานของ Eric J. Hobsbawm เรื่อง Primitive Rebels : Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries. (1965) และ Bandits (1969) ซึ่งเกี่ยวข้องกับขบวนการต่อสู้ของ 'ผู้มีบุญ' ในยุโรปและขบวนการโจรทางสังคมที่ต่อต้านรัฐบาล แต่เป็นวีรชนในสายตาของชาวบ้าน แนวทางการศึกษาดังกล่าวนี้องที่เริ่มเข้ามามีบทบาทในไทย โดยผ่านทางผลงานของ เศษ บุนนาค คือเรื่อง "กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121" (2510) (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2538 : 16)

เศษ บุนนาค ซึ่งสำเร็จการศึกษามาจากประเทศอังกฤษ ได้ศึกษาประวัติศาสตร์ขบวนการทางสังคมของชาวบ้านไทยต่อมา เช่น "ขบถเงี้ยวเมืองแพร่ ร.ศ. 121" (2511) "พระยาแขกเจ็ดหัวเมืองคบคิดขบถ ร.ศ. 121" (2514) เป็นต้น ภายหลังบทความเหล่านี้ตีพิมพ์รวมเล่มชื่อว่า ขบถ ร.ศ. 121 (2524) ส่วนนักวิชาการชาวต่างชาติที่สนใจศึกษาตามมา ได้แก่ Charles F. Keys. "Millenialism, Theravada Buddhism, and Thai Society" (1977) และ Yoneo Ishii "A Note on Buddhistic Millenarian Revolts in Northeastern Siam" (1975) งานเหล่านี้ล้วนมีอิทธิพลต่อนักวิชาการไทยให้ศึกษาเรื่องราวกบฏของประชาชนอีกหลายชิ้นในภายหลัง ซึ่งสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมไทยที่ได้หันมาให้ความสำคัญกับประชาชนธรรมดามากขึ้นภายหลังเหตุการณ์เดือนตุลาคม พ.ศ. 2516 เช่นเดียวกับงานการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน ที่ได้รับอิทธิพลจากงานของ Lauriston Sharp และ Lucien M. Hanks เรื่อง Bang Chan : Social History of a Rural Community (1978) ซึ่งเน้นสถาบันของความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีความต่อเนื่องทางโครงสร้างระหว่างสังคมหมู่บ้านในอดีตกับปัจจุบัน

การศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชนหมู่บ้านอีกแนวทางหนึ่ง คือ การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ผู้มีผลงานในแนวนี้นี้สมควรกล่าวถึง 2 ท่าน ในระยะเริ่มแรกนี้ คือ Michael Moerman ศึกษาเรื่อง "Chiangkham's Trade in the 'Old Days'" (1975) และ David Bruce Johnston เรื่อง Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930 (1975)

Michael Moerman นักวิชาการสาขามานุษยวิทยาชาวอเมริกันได้เข้ามาศึกษาเรื่องดังกล่าวในหมู่บ้านไทยลื้อ อำเภอเชียงคำ จังหวัดเชียงราย เมื่อพ.ศ. 2503 นอกจากไทยลื้อแล้วก็ยังได้กล่าวถึงพ่อค้ากลุ่มต่าง ๆ เช่น พวกฮ่อ (The Haw) พวกฉาน (The Shan) และชาวไทยอื่น ๆ ที่ได้เดินทางค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันในบริเวณภาคเหนือ พม่า และจีนตอนใต้ สำหรับการศึกษาในหมู่บ้านไทยลื้อที่บ้านปิงนั้น พบว่าในอดีต (ค.ศ. 1880-1930) ชาวบ้านได้เดินทางค้าขายอยู่ในบริเวณภาคเหนือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้ามจากเชียงคำเป็นสินค้าที่สำคัญซึ่งสามารถนำไปขายได้ในรัศมีประมาณ 100 ไมล์ ทั้งนี้ก็โดยใช้วัวต่างบรรทุกในระยะแรกและต่อมาก็มีการใช้เกวียน เมื่อขายข้าวได้หมดแล้วก็ซื้อสินค้าจำเป็นต่าง ๆ กลับมาขายในหมู่บ้าน การศึกษาของ Moerman ยังครอบคลุมถึงความสัมพันธ์ทางเครือญาติของกลุ่มพ่อค้า ลักษณะของการค้า โดยใช้หลักฐานเอกสารและการสัมภาษณ์เป็นหลัก ได้ข้อสรุปว่าเศรษฐกิจของหมู่บ้านไทยในอดีตนั้นมิใช่เป็นแบบยังชีพเพียงอย่างเดียว หากชาวบ้านโดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคเหนือและภาคอีสานนั้นได้ทำการค้าภายในท้องถิ่นและระหว่างภูมิภาคอยู่แล้ว ผู้ประกอบการดังกล่าวคือชาวพื้นเมืองที่มีใช้ชาวจีนนับเป็นการโต้แย้งการศึกษาของอินแกรม (J.C. Ingram) ที่เชื่อว่าชาวบ้านทั่วไปมีลักษณะของเศรษฐกิจที่ล่าหลังและความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในหมู่บ้านมักเกิดขึ้นจากปัจจัยภายนอก

สำหรับการศึกษาของ David Bruce Johnston ซึ่งเป็นวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกนั้น เป็นการศึกษาชุมชนหมู่บ้านในพื้นที่บริเวณภาคกลางของไทย เป็นการเสนอให้เห็นถึงสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในช่วงที่ข้าวมีความสำคัญเป็นอันมากในฐานะที่เป็นสินค้าหลักของไทยในช่วงปี พ.ศ. 2423 ถึง 2473 นอกจากนี้ยังได้อธิบายสภาพทางด้านเศรษฐกิจและสังคมให้สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับปัจจัยและองค์ประกอบต่าง ๆ เช่น การขูดคลองและการบุกเบิกพื้นที่ใหม่ ๆ การอพยพของผู้คนเข้าไป ความวุ่นวายทางสังคม การผลิตข้าวเพื่อการค้า ปัญหาเกี่ยวกับที่ดินแรงงาน ทุน รวมทั้งการเติบโตทางเศรษฐกิจที่ขยายตัวขึ้นพร้อม ๆ กับการปฏิรูประบอบราชการไทย และท้ายสุดก็เป็นการอธิบายถึงภาวะเศรษฐกิจถดถอยในปี พ.ศ. 2448- 2455 จนรัฐบาลต้องเข้ามามีบทบาทในเศรษฐกิจการเกษตรมากขึ้น การศึกษาของ Johnston ทำให้มองเห็นระบบการผลิตที่เปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวไปกับสภาพทางสังคมที่พัฒนาไปในกระแสนของการขยายตัวของระบบทุนนิยม ซึ่งมีผลกระทบต่อชาวบ้านที่จะต้องปรับตัวอย่างช้า ๆ เป็นการศึกษาสภาพของชุมชนชาวนาที่มีลักษณะพัฒนาการและเคลื่อนไหวในตัวเองไปพร้อม ๆ กัน นับเป็นงานชิ้นบุกเบิกที่มีอิทธิพลต่อนักวิชาการไทย

ประมาณทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา มีการค้นคว้าเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ “หลักฐาน” ประวัติศาสตร์ที่เป็นของชาวบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่นักวิชาการท้องถิ่นที่ได้รับการศึกษาในระบบใหม่ “หลักฐาน” นี้คือ คติชาวบ้านหรือคติชนวิทยา ซึ่งแปลตามรูปศัพท์ได้ว่า “ความรู้ของปวงชน” คติชาวบ้านมีทั้งที่ได้รับการจดบันทึกและบอกเล่าสืบทอดกันมา รวมทั้งประเภทที่เป็น ศิลปะ สถาปัตยกรรม การแต่งกาย คนตรี ฯลฯ ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะการศึกษาในลักษณะที่เป็นการรวบรวมวิเคราะห์ “หลักฐาน” ที่เป็นลายลักษณ์อักษรหรือประเภทที่ใช้ถ้อยคำ ซึ่งครอบคลุมในเรื่องต่างๆ ได้แก่ เพลงชาวบ้าน เพลงกล่อมเด็ก สุภาษิต ถิ่นนวน คำพังเพย ความเชื่อ เรื่องโชคลาง นิทานชาวบ้าน วรรณกรรมชาวบ้าน ฯลฯ ความรู้ในเรื่องนี้เป็นหลักฐานสำคัญทำให้ทราบถึงโลกทัศน์ ระบบความคิด จิตสำนึกหรืออุดมการณ์ของชาวบ้าน ซึ่งในปัจจุบันถือว่ามี ความสำคัญไม่น้อยไปกว่าการศึกษาวิถีชีวิตหรือแบบแผนของความสัมพันธ์ของคนที่เป็นรูปโครงสร้างทางการเมืองหรือเศรษฐกิจ ทั้งนี้เพราะพัฒนาการของสังคมหนึ่งสังคมใด ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ย่อมมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์และเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน มิได้ดำรงอยู่อย่างอิสระ เรื่องราวของโลกทัศน์ ระบบความคิด จิตสำนึก และอุดมการณ์นั้นมีลักษณะเป็นนามธรรม ซึ่งเกิดจากผลรวมของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม ฯลฯ ที่เปลี่ยนแปลงและพัฒนาไปในประวัติศาสตร์ นอกจากจะเป็นเครื่องสะท้อนสภาพทางสังคมในด้านต่าง ๆ แล้ว ยังมีอิทธิพลในการกำหนดการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคมด้านอื่น ๆ ด้วย เมื่อเป็นดังนี้ การศึกษาในเรื่องของโลกทัศน์ ระบบความคิด จิตสำนึกและอุดมการณ์จึงมีความจำเป็น เป็น “ประวัติศาสตร์ความคิด” ของชาวบ้านซึ่งถ่ายทอดจากคนกลุ่มหนึ่งไปสู่กลุ่มหนึ่ง จากชนชั้นหนึ่งไปสู่อีกชนชั้นหนึ่ง และจากชั่วอายุหนึ่งไปสู่อีกชั่วอายุหนึ่ง โดยอาศัยสื่อในรูปแบบต่าง ๆ เช่นบันทึกเป็นลายลักษณ์ การบอกเล่าหรือมุขปาฐะในรูปของนิยายปรัมปรา นิทาน วรรณกรรม สุภาษิต เพลง ฯลฯ ซึ่งเรียกรวม ๆ กันว่า คติชนวิทยา สิ่งเหล่านี้สะท้อนระบบความคิดหรือโลกทัศน์ทั้งของผู้บันทึกหรือบอกเล่า และโลกทัศน์ของสังคมที่คนเหล่านั้นดำรงชีวิตอยู่ (ดู ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2525-2527 : บทบรรณาธิการ)

การศึกษารวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลทางคติชนในประเทศไทยได้ปรากฏให้เห็น ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ตัวอย่างเช่น ภิญโญ จิตต์ธรรม เพลงพื้นเมืองภาคใต้ “ร้องเรือ”(2509) คติชาวบ้านอันดับ 1 เพลงชาวบ้าน (2516) ภาษิตชาวบ้าน (2517) สิ่งชะ วรรณสัย คำวขอ (2511) สุทธีวงศ์ พงษ์ไพบูลย์ คติชาวบ้านปักยี่ได้ (2512) กิ่งแก้ว อัดถากร วรรณกรรมจากบ้านโน (2514) คติชนวิทยา (2519) ไพโรธ เลิศพิริยกุลมณ คติชาวบ้านตานนาไทย (2516) กุหลาบ มัลลิกะมาส คติชาวบ้าน (2516) เจือ สตะเวทิน คติชาวบ้านไทย (2517) ชำนาญ

รอดเหตุภัย “วรรณกรรมไทยลือ คำบลห้วน จังหวัดเชียงราย” (2517) น้อย ผิวผัน นิทานท้าว
เต้าคำ เล่ม 2 (2504) สุมาลย์ เรื่องเคช เพลงพื้นเมืองจากพนมทวน (2518) วิทยาลัยวิชาการ
ศึกษา สงขลา คติชาวบ้านอำเภอสตึงพระ อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา (2513) จารุณี กอง
พลพรหม “คุณค่าคติชาวบ้านหมู่บ้านเมืองเก่า” (2516) ปรีชา อุยตระกูล “วรรณกรรมพื้นบ้านจาก
คำบลวังกาใหญ่ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา” (2520) ฯลฯ

ผลงานเหล่านี้ผู้ศึกษาจะทำการรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ มาตั้งแต่ทศวรรษ 2500 หรือ
ก่อนหน้านั้น การศึกษาในช่วงนี้ก็ยังเป็นระยะเริ่มต้นที่เป็นการเก็บรวบรวมหรือปฐมนิเทศให้เป็น
ระบบเท่านั้น ความก้าวหน้าในการศึกษาวิเคราะห์จะมีมากและซับซ้อนขึ้นตั้งแต่ประมาณพ.ศ.
2520 เป็นต้นมา

พัฒนาการของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ประมาณ พ.ศ. 2500 - 2520 เป็น
ช่วงเวลาของการเริ่มต้นและวางพื้นฐานให้กับการศึกษาเรื่องในเวลาต่อมาให้มีความเป็นไปได้มาก
ยิ่งขึ้น การศึกษาที่มีเนื้อหาสัมพันธ์อยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย จะได้รับความนิยมนิยมและ
แพร่หลายมากที่สุด เพราะได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนจากรัฐบาลและยังเกิดจากการตื่นตัว
ของคนในท้องถิ่นที่ได้รับการศึกษาตามระบบใหม่อีกด้วย นโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวของ
รัฐบาลช่วยให้ท้องถิ่นต่าง ๆ ปรากฏตัวขึ้นพร้อมกับเรื่องราวที่สำคัญ ๆ ทางประวัติศาสตร์และวัฒน
ธรรมของท้องถิ่นนั้น ๆ ทางข้อเขียนของทั้งปัญญาชนในท้องถิ่นเองและคนภายนอก กล่าวเฉพาะ
ข้อเขียนของปัญญาชนในท้องถิ่นเองมีอยู่จำนวนไม่น้อยที่มีลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” แต่ยังคง
ดำเนินเรื่องอยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทย กล่าวคือยกย่อง “ท้องถิ่น” ตัวเองว่าได้เคยมี
ความสำคัญหรือมีบทบาทอย่างสูงในโครงเรื่องประวัติศาสตร์ของชาติ เหตุผลซึ่งน่าจะเป็นไปได้ที่
ทำให้เกิดงานเขียนในลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” คือการที่ประวัติศาสตร์ของ ‘ท้องถิ่น’ ต่าง ๆ ถูก
กดทับให้ไร้ความหมายมาเป็นเวลานาน ปัญญาชนท้องถิ่นซึ่งได้มีโอกาสศึกษาถึงเรื่องราวความ
เป็นมาของบ้านเมืองมักโน้มเอียงไปในทางยกย่องเชิดชูท้องถิ่นของตัวเอง ซึ่งก็นับว่าเป็นปฏิกิริยา
ของปัญญาชนท้องถิ่นโดยทั่วไปที่ต้องการแสดงออกถึงพลังทางวัฒนธรรมของตน

การนำเอกสารหรือ “หลักฐาน” ของทางราชการที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นรวมพิมพ์เพื่อ
เป็นอนุสรณ์ในงานศพหรือเป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสต่าง ๆ เป็นสิ่งที่สะท้อนถึงความสนใจเรื่อง
ราวในมิติประวัติศาสตร์ของคนในท้องถิ่นได้ระดับหนึ่ง หากเป็นประวัติศาสตร์ที่อยู่ในกรอบของ
ประวัติศาสตร์ชาติไทย กลุ่มคนเหล่านี้มักเป็นตระกูลที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับขุนนางหรือเจ้า

นายในระดับต่าง ๆ มาก่อน ความสนใจต่ออดีตของท้องถิ่นของพวกเขาจะสัมพันธ์แนบแน่นอยู่กับประวัติศาสตร์ชาติไทย อีกทั้งยังเป็นผู้ที่ได้ผ่านระบบการศึกษาที่มุ่งเน้นอุดมการณ์

เรื่องราวของชุมชนโบราณสมัยประวัติศาสตร์ได้รับความสนใจบุกเบิกกว้างพื้นฐานการศึกษาไว้แล้วเช่นเดียวกัน แม้ว่าองค์ความรู้ดังกล่าวจะไม่แพร่หลายมากนัก การศึกษาในแนวทางนี้ช่วยยกฐานประวัติศาสตร์ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งจมดิ่งมาเป็นเวลานานให้ได้มีโอกาสแสดงตัวเองเป็นการขยายเวลาและพื้นที่ของประวัติศาสตร์ชาติไทยครั้งแรก

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้เองที่เรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในดินแดนประเทศไทยได้ปรากฏตัวขึ้นเป็นการศึกษาเนื้อหาที่มีประชาชนเป็นศูนย์กลางโดยตรงเป็นครั้งแรกหลังจากที่เป็นตัวประกอบมานาน การศึกษาในช่วงแรกนี้อาจยังไม่มีมิติทางประวัติศาสตร์มากนัก แต่การรวบรวมเรื่องราวทางคติชนด้านต่าง ๆ ไว้เป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดงานเขียนทางวรรณกรรมสมัยใหม่ที่คำนึงถึงบทบาทและศักดิ์ศรีของประชาชนธรรมดามากยิ่งขึ้น นับตั้งแต่ผลงานของ จิตร ภูมิศักดิ์ นายผี ศรีบูรพา หรือ เสนีย์ เสาวพงศ์ เป็นต้น

การแพร่หลายของงานเขียนและการตอบรับจากสังคมก็สามารถมองเห็นได้ชัดเจนเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาประวัติของเมืองหรือจังหวัดต่าง ๆ รวมทั้งงานรวบรวมเกี่ยวกับ วัฒนธรรม ประเพณีในท้องถิ่นมักจะได้รับการตีพิมพ์ซ้ำอยู่เสมอ ดังเช่นงานของ สงวน โชติสุภรัตน์ หวน พันธุพันธุ์ เป็นต้น งานเหล่านี้ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ในทำนองชื่นชมตามคอลัมน์วิจารณ์หนังสือของวารสารต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เช่น วิทยาสาร อนุสาร อสท. สังคมศาสตร์ปริทัศน์ นอกจากนี้ไม่ว่าจะเป็น นิคมสารศิลปากร ตามททท วารสารโบราณคดีของนักศึกษาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ก็ได้ให้เนื้อที่สำหรับบทความที่ศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์อยู่เสมอ เช่นเดียวกับวารสารหรือจุลสารทั่วไปเช่น ชาวกรุง ช่อฟ้า ชุมหมุ่ยจุฬา สยามสมัย ก็มักจะตีพิมพ์งานของ เฉลิม สุขเกษม คำเนียร เลขาภูล ส.พรายน้อย และคนอื่น ๆ อยู่เสมอ

บรรยากาศการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในสถาบันการศึกษาในช่วงประมาณพ.ศ. 2500 เป็นต้นมาก็เกิดขึ้นอย่างชัดเจน กรมการฝึกหัดครู ได้เปิดโรงเรียนและวิทยาลัยครูเพิ่มขึ้นทั่วประเทศถึง 16 แห่ง สอนถึงชั้น ป.กศ.และมีนโยบายขยายถึง ป.กศ.สูง หลายแห่ง ในหลักสูตรวิชาภาษาไทยนั้นมีวิชาที่เกี่ยวกับคติชนและวรรณกรรมพื้นบ้านประกอบอยู่ด้วย สถาบันการศึกษาหลายแห่งเริ่มเปิดสอนวิชาประวัติศาสตร์ถึงขั้นปริญญาตรี หรืออนุปริญญาในวิทยาลัยครู มหาวิทยาลัยเชียงใหม่เปิดสอนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2509 และในปี พ.ศ. 2510 ก็มีการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีล้านนา เป็นการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ถิ่นเป็นครั้งแรก สร้างบรรยากาศให้นักวิชาการท้องถิ่นที่อยู่นอกระบบสถาบันการศึกษาได้เข้ามามีความสัมพันธ์กับวงวิชาการในระบบ และต่อมาก็ได้มีบทบาทต่อการเรียนการสอนวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

นักวิชาการต่างชาติโดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านมานุษยวิทยาและสังคมวิทยาจากสหรัฐอเมริกา ซึ่งเข้ามาศึกษาชุมชนตามหมู่บ้านในทั่วทุกภาคของประเทศ ช่วยเสริมให้องค์ความรู้เกี่ยวกับชาวบ้านมีเพิ่มมากขึ้น ที่สำคัญชาวต่างชาติเหล่านี้คือผู้ที่คอยย้ำถึงการเข้ามาของอารยธรรมตะวันตก และได้คุกคาม “เอกลักษณ์ไทย” อีกกระลอกหนึ่งนับตั้งแต่พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีส่วนช่วยกระตุ้นให้ผู้รู้หรือปัญญาชนในท้องถิ่นหันกลับมามองหา “ของดี” ของตัวเองและศึกษารวบรวมขึ้นมาในที่สุด

3

พัฒนาการของ 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์

ตั้งแต่ พ.ศ. 2520 ถึง พ.ศ. 2540

ตั้งแต่ปีพ.ศ.2520 เป็นต้นมา การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ มีความก้าวหน้าไปมาก ทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพ นอกจากนี้ก็ยังได้เกิดแนวคิดและแนวทางใหม่ ๆ ในการศึกษาจากนักสังคมศาสตร์ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ทำให้เกิดองค์ความรู้ในมิติที่หลากหลายและเป็นระบบมากขึ้น 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาพ.ศ.2520-2540 ดำเนินอย่างเป็นปฏิสัมพันธ์ไปกับพัฒนาการของสังคมทางด้านต่าง ๆ ซึ่งมีส่วนช่วยผลักดันให้เกิดการศึกษาทั้งโดยตรงและโดยอ้อมเหมือนกับในอดีตที่

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในช่วงปี พ.ศ. 2516 - 2519 มีผลกระทบไปถึงการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยทั่วไป เพราะได้ปลุกจิตสำนึกให้มีการศึกษาเรื่องราวของประชาชนส่วนใหญ่ ซึ่งย่อมหมายถึงทางด้านประวัติศาสตร์ด้วย ในช่วงเวลานี้ การศึกษาของไทยก็ได้ก้าวหน้าไปมากแล้ว คนชั้นกลางจำนวนไม่น้อยได้รับการศึกษาจากมหาวิทยาลัยและวิทยาลัยที่เพิ่มมากขึ้นทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค วิชาประวัติศาสตร์ รวมทั้งวิชาอื่น ๆ ในสาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์เติบโตควบคู่ไปกับเศรษฐกิจและสังคมที่ขยายตัวตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ขณะเดียวกันก็มีนักวิชาการได้รับทุนไปศึกษาในต่างประเทศทั้งในระดับปริญญาโทและปริญญาเอกสำเร็จการศึกษาและกลับมารับราชการเป็นอาจารย์ตามมหาวิทยาลัยต่าง ๆ นักวิชาการเหล่านี้มองเห็นปัญหาต่าง ๆ ที่มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในสังคมไทย ด้วยภาระหน้าที่ที่งานสอนและการวิจัยเพื่อทำความเข้าใจสังคมไทยให้ถ่องแท้ อันจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาต่าง ๆ มีนักวิชาการจำนวนหนึ่งได้มุ่งความสนใจไปสู่ท้องถิ่น เพราะเห็นว่าการศึกษาสังคมไทยเฉพาะหน่วยใหญ่นั้นไม่เพียงพอที่จะเข้าใจปัญหาได้ทั้งหมด หากต้องมองเห็นความสำคัญของหน่วยย่อยอันเป็นส่วนประกอบของ "ชาติไทย" ที่แท้จริงด้วย นอกจากจะทำการศึกษาวิจัยโดยตรงแล้วยังทำหน้าที่เป็นอาจารย์ควบคุมวิทยานิพนธ์ในระดับปริญญาโทที่เปิดสอนมากยิ่งขึ้น เป็นการเปิดโอกาสให้ครูอาจารย์ตามสถาบันการศึกษาในท้องถิ่นต่างๆ ได้เรียนต่อและทำการศึกษารายละเอียดของท้องถิ่นตามมา

ในส่วนของรัฐบาลภายหลังปี พ.ศ. 2516 นโยบายการปฏิรูปการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ ที่ส่งเสริมและกระจายอำนาจให้ท้องถิ่นได้เรียนรู้เรื่องราวของตัวเอง ทำให้สถาบันการศึกษาในท้องถิ่นที่สำคัญคือวิทยาลัยครู ซึ่งกระจายอยู่ทั่วประเทศได้สร้างหลักสูตรท้องถิ่น

ศึกษาขึ้นรวมทั้งมีการก่อตั้งศูนย์วัฒนธรรมประจำจังหวัดเพื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ภาษา และวัฒนธรรมของท้องถิ่น มีการจัดประชุมสัมมนาทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นในจังหวัดต่างๆ โดยมีสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ เป็นผู้สนับสนุนงบประมาณ การประชุมสัมมนาได้รับความร่วมมืออย่างดีจากอาจารย์มหาวิทยาลัย ทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค กิจกรรมนี้จึงสัมพันธ์กับการวิจัยในระดับอุดมศึกษาที่เริ่มหันมาให้ความสำคัญสนับสนุนโครงการวิจัยเกี่ยวกับท้องถิ่นเพิ่มขึ้นเช่นกัน การสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของจังหวัดต่าง ๆ เพื่อพิสูจน์สูงสุดในช่วงทศวรรษ 2520 ดังที่สำรวจพบว่าในช่วงปีพ.ศ. 2521-2534 มีการจัดสัมมนานับได้ 46 ครั้งใน 32 จังหวัด มีอาจารย์มหาวิทยาลัยได้รับเชิญเป็นวิทยากร เช่น ศรีศักร วัลลิโภคม ได้รับเชิญมากกว่า 20 ครั้ง ส่วนคนอื่น ๆ ก็มี ประเสริฐ ฉนกร ธิดา สาระยา นิธิ เอียวศรีวงศ์ (Thongchai Winichakul, 1995 : 110) ในบรรยากาศของการประชุมสัมมนานี้เองที่ปัญญาชนท้องถิ่นได้มีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมทางวิชาการในฐานะของวิทยากร เป็นการเปิดตัวให้สังคมภายนอกได้รู้จักมากขึ้น กระตุ้นให้มีบทบาทในท้องถิ่นศึกษาต่อมา

การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ เป็นประเด็นหลักและเป็นพื้นฐานในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยทั่วไป ความตื่นตัวในการศึกษาดังแต่ปีพ.ศ. 2520 เป็นต้นมา พร้อมกับการเกิดของวารสารทางวิชาการใหม่ ๆ มีเนื้อหาให้กับเรื่องราวของท้องถิ่นเช่นเมืองโบราณ (2517) ศิลปวัฒนธรรม (2522) รวมบทความประวัติศาสตร์ (2521) นอกจากนี้ยังมีวารสารของสถาบันการศึกษาในส่วนภูมิภาคระดับอุดมศึกษาและวิทยาลัยครูที่มีหน้าที่ศึกษาวิจัยเรื่องราวของท้องถิ่นโดยตรง เช่น วารสารแลได้ ของมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี วารสารศรีวิชัย ของวิทยาลัยครูสุราษฎร์ธานี วารสารสังคมศาสตร์ ของคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วารสารมนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ ของคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นต้น

ตั้งแต่ พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา เศรษฐกิจของไทยขยายตัวเป็นอย่างมาก รวมทั้งนโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของรัฐบาล ทำให้วัฒนธรรมจากภายนอกหลั่งไหลไปยังต่างจังหวัดอย่างรวดเร็ว ท้องถิ่นต้องประสบกับปัญหาต่าง ๆ ตามมาอย่างมากมาย เช่น การทำลายสิ่งแวดล้อม การอพยพของแรงงานเข้าสู่เมืองใหญ่ ปัญหาอาชญากรรม โสเภณี ยาเสพติด ฯลฯ เรื่องดังกล่าวได้รับความสนใจจากนักวิชาการทั้งจากส่วนกลางและภูมิภาค เพื่อหาหนทางแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นโดยเร่งด่วน สถานการณ์ดังกล่าวทำให้ความสนใจในการศึกษาเรื่องราวของประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นลดน้อยลง เห็นได้จากจำนวนครั้งของการจัดสัมมนาในจังหวัดต่างๆ

ลดลงอย่างมากเมื่อเทียบกับช่วงทศวรรษ 2520 นักวิชาการท้องถิ่นจำนวนหนึ่งหันไปสนใจศึกษาเรื่องอื่น ๆ ที่ตอบสนองความต้องการของสังคมอย่างเป็นรูปธรรม ซึ่งมีค่าตอบแทนสูงกว่า เช่น การวิจัยเพื่อการตลาดในท้องถิ่น การค้นคว้าข้อมูลเพื่ออุตสาหกรรมการท่องเที่ยว เป็นต้น อย่างไรก็ดีตาม จำนวนครั้งของการจัดสัมมนาอย่างเป็นทางการตามต่างจังหวัดที่น้อยลงนั้น ไม่ได้เป็นกรณีวิพากษ์วิจารณ์ความสนใจศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่น รวมทั้งจำนวนผลงานจะลดลงไปด้วยแต่อย่างใด หากเป็นไปในลักษณะตรงกันข้าม กล่าวคือ มีผลงานการวิจัย วิทยานิพนธ์ และบทความที่เกี่ยวกับท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์เพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยบทบาทหลักจะอยู่ในสถาบันการศึกษาส่วนภูมิภาคที่เติบโตขึ้นและสามารถมีผลงานอย่างต่อเนื่อง เช่น สถาบันวิจัยสังคม สถาบันวิจัยชาวเขา ที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สถาบันวิจัยและพัฒนา ที่มหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันเหล่านี้ได้ศึกษาเรื่องราวของชุมชนระดับหมู่บ้าน กลุ่มชาติพันธุ์ โดยให้ความสนใจเป็นพิเศษเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม สังคม และวัฒนธรรม ในช่วงสมัยใหม่ ขณะเดียวกันมหาวิทยาลัยในส่วนภูมิภาคก็เริ่มเปิดสอนในระดับบัณฑิตศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านไทยคดีศึกษาที่มหาวิทยาลัยมหาสารคาม มหาวิทยาลัยนครสวรรค์ และมหาวิทยาลัยทักษิณ ในระยะแรกได้แยกการสอนเป็นสาขามนุษยศาสตร์กับสังคมศาสตร์ แต่ต่อมาก็รวมกันเป็นสาขาเดียวและสอนเป็นสหวิทยาการมากขึ้น โดยมีเนื้อหาครอบคลุมในทุกๆ ด้านของสังคม และเน้นศึกษาภูมิภาคที่มหาวิทยาลัยนั้น ๆ ตั้งอยู่ ในแต่ละแห่งได้รับความสนใจเข้าศึกษาจากคนในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น เช่น ที่มหาวิทยาลัยมหาสารคาม นับจนถึงปีพ.ศ. 2539 มีผู้จบการศึกษาและทำวิทยานิพนธ์ไปแล้วไม่น้อยกว่า 200 เรื่อง ส่วนที่มหาวิทยาลัยทักษิณในช่วงปี พ.ศ. 2530 - 2539 มีวิทยานิพนธ์ 143 เรื่อง

สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ระดับบัณฑิตศึกษาในมหาวิทยาลัยส่วนกลาง แม้ว่าในช่วงทศวรรษ 2530 จำนวนนักศึกษาจะลดลงไป แต่หัวข้อวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็ยังได้รับความสนใจอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งมีเนื้อหาและวิธีการศึกษาใหม่ๆ เกิดขึ้น ขณะเดียวกันภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ก็ผลิตมหาบัณฑิตทางประวัติศาสตร์ด้วย แม้ว่าจนถึงปี 2539 ทั้งสองสถาบันจะมีวิทยานิพนธ์เพียง 20 เรื่อง แต่ก็เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเกือบทั้งหมด และหากรวมวิทยานิพนธ์เรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและเรื่องไทยคดีศึกษาของมหาวิทยาลัยในส่วนกลางเข้าด้วยแล้ว จะมีปริมาณไม่ต่างกว่าในช่วงทศวรรษ 2520 เท่าใด

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ ในช่วงพ.ศ. 2520-2540 ที่พัฒนาไปมากทั้งทางด้านปริมาณและคุณภาพนั้น จะเกิดขึ้นไม่ได้หากปราศจากการวางรากฐานมาก่อนหน้าร่วม 2 ทศวรรษ ประเด็นทางเนื้อหาและแนวคิดต่าง ๆ ที่เริ่มต้นมาตั้งแต่ประมาณพ.ศ. 2500 ได้รับการสานต่ออย่างกระตือรือร้น เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ชัดเจนและสมบูรณ์ขึ้นไม่ว่าจะเป็นเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ ชุมชนหมู่บ้าน หรือทางด้านแนวคิดเกี่ยวกับความหลากหลายของท้องถิ่นก็จะพบว่าล้วนมีความสืบเนื่องกับช่วงเวลาก่อนหน้านี ในบทนี้จะแบ่งสำรวจออกเป็น 3 ประเด็นต่อจากบทก่อน ได้แก่ การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ และ การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ นอกจากนี้ก็จะกล่าวถึงแนวโน้มของการศึกษาในทศวรรษ 2530 เพื่อชี้ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงบางประการ ซึ่งอาจจะเป็นพื้นฐานสำหรับท้องถิ่นศึกษาในทศวรรษต่อไป

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ ก็เพื่อทราบถึงพัฒนาการวิถีชีวิตของผู้คนในอดีตอันยาวไกลนับตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์มาจนถึงยุคต้นๆ ประวัติศาสตร์ซึ่งมีหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรอย่างจำกัด การที่จะทราบเรื่องราวดังกล่าวส่วนใหญ่จึงต้องอาศัยหลักฐานทางด้านโบราณคดี ทั้งที่อยู่บนดินและใต้ดินมาวิเคราะห์เป็นหลัก นอกจากนี้ก็อาจอาศัยแนวคิดทฤษฎีทางด้านมานุษยวิทยามาอธิบายประกอบ ส่วนหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่พอมีอยู่บ้างก็คือ คำนาน ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้การที่จะอธิบายถึงวิถีชีวิต ตลอดจนถึงความคิด ความเชื่อต่าง ๆ ของคนในสมัยโบราณจึงเป็นเรื่องยากลำบาก เพราะจะต้องใช้ความรู้พิเศษที่เป็นสหวิทยาการเข้ามาวิเคราะห์ นอกจากงานของจิตร ภูมิศักดิ์แล้ว การศึกษาส่วนใหญ่ในช่วงก่อน พ.ศ. 2520 มักเป็นการรายงานเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองหรือชุมชน ตลอดจนถึงโบราณวัตถุต่าง ๆ ที่พบในบริเวณดังกล่าวหรือใกล้เคียงสำหรับการวิเคราะห์ทางโบราณคดีให้เห็นถึงพัฒนาการของเมืองหรือชุมชนก็เป็นการอธิบายในลักษณะกว้างๆ รวมทั้งมักไปเกี่ยวโยงสัมพันธ์กับรัฐหรือแคว้นในสมัยโบราณมากกว่าจะเป็นการศึกษาถึงพัฒนาการของเมือง หรือชุมชนหนึ่งชุมชนใดโดยเฉพาะ กล่าวได้ว่าการศึกษาเรื่องราวของเมืองหรือชุมชนโบราณในระยะแรกยังคงเป็นการค้นหาศูนย์กลางหรือเมืองสำคัญ ๆ ของรัฐหรือแคว้นสมัยโบราณที่เป็นส่วนขยายของการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทย

ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา การศึกษาเรื่องราวของเมืองหรือชุมชนโบราณ พัฒนาก้าวหน้ามากขึ้น มีรายละเอียดของวิถีชีวิตในลักษณะที่เป็นพัฒนาการ รวมทั้งเป็นการศึกษา ที่ลงไปยังหน่วยย่อยตามท้องถิ่นต่าง ๆ มากขึ้น นักวิชาการคนสำคัญที่ศึกษาในแนวทางนี้คือ ศรีศักร วัลลิโภคม ที่ทำงานอย่างสลับเนื่องและผลิตงานออกมาเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดเป็นองค์ความรู้และเป็นระบบ ทั้งยังมีบทบาทในการสอน ควบคุมวิทยานิพนธ์ และเป็นวิทยากรในการ สัมมนาประวัติศาสตร์ตามท้องถิ่นต่าง ๆ มีส่วนผลักดันให้ความรู้ด้านนี้ออกไปสู่สังคมในวงกว้าง

ความสนใจในช่วงแรกของศรีศักร วัลลิโภคม คือประวัติศาสตร์ชาติไทยในแนวทาง ของอาจารย์มานิตผู้เป็นบิดา บทความเรื่อง “กรุงอโยธยาในประวัติศาสตร์” (2509) ที่มีชื่อเสียง นั้นได้รับทั้งแนวคิดและข้อมูลจากบิดา เพียงแต่ศรีศักร ศึกษาอย่างเป็นวิชาการมากขึ้นเท่านั้น จากการที่ได้ติดตามอาจารย์มานิต ออกไปสำรวจแหล่งโบราณคดีตามท้องถิ่นต่าง ๆ อยู่เสมอ รวมทั้งได้ออกไปสำรวจกับนักศึกษาคณะโบราณคดีอีกหลายครั้ง ทำให้หันมาสนใจศึกษาเรื่องราวของ เมืองโบราณทั่วประเทศไทย ผลงานชื่อ โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา (2525) เป็นการรวม บทความที่ตีพิมพ์มาก่อนหน้า พ.ศ. 2520 เกือบทั้งหมด

การศึกษาเรื่องราวของเมืองโบราณในระยะแรกนี้แม้จะมีความก้าวหน้าไปพอสมควร ในแง่ของวิธีการศึกษาที่ใช้ภาพถ่ายทางอากาศเข้ามาค้นหาพิกัดเมืองโบราณเหล่านั้น แต่เนื้อหา โดยรวมแล้วก็ไม่ได้พัฒนาให้เห็นสังคม วัฒนธรรม หรือวิถีชีวิตของผู้คนตามท้องถิ่นต่าง ๆ เท่า ใด ทั้งนี้เพราะจุดหมายสำคัญเป็นเพียงการสำรวจหาศูนย์กลางหรือเมืองสำคัญ ๆ ในแคว้นหรือรัฐ โบราณ นอกจากนี้ยังเป็นการศึกษาในพื้นที่บริเวณกว้าง เช่น ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหรือในระดับภูมิภาค เป็นงานที่การสำรวจและรายงานให้เห็นว่าในทั่วทุกภูมิภาคของประเทศไทยนั้นมีเมือง โบราณฝังตัวอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งแสดงถึงความเจริญในทางด้านต่าง ๆ ที่เป็นพื้นฐานให้กับบ้าน เมืองในสมัยต่อมา ดอกย้ำถึงความมีตัวตนอยู่จริงของบ้านเมืองหรือสังคมในดินแดนประเทศไทย ก่อนหน้าสมัยสุโขทัยและอยุธยาตามที่นักวิชาการรุ่นก่อนเคยเสนอมาแล้ว

การศึกษาเรื่องราวของชุมชนโบราณของศรีศักรเปลี่ยนแปลงไปเมื่อกระแสความสนใจศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีมากขึ้นภายหลังปี พ.ศ. 2516 ในแง่ของพื้นที่ปรากฏว่าเป็นการศึกษาที่มีลักษณะแคบลง กลายเป็นเขตย่อย ๆ เป็น “ท้องถิ่น” หรือจังหวัดหนึ่ง ๆ เช่น “นครศรี ธรรมราชกับเส้นทางคาบสมุทร” (2521) “โบราณวัตถุสถานในลุ่มแม่น้ำชี” (2521) “ชุมชน โบราณในสี่จังหวัดภาคใต้” (2522) “ร่องรอยชุมชนโบราณที่ลุ่มน้ำพานทอง” (2522) “จากลับแล ถึงเมืองปัว : เลี้ยวหนึ่งของการมองวัฒนธรรมท้องถิ่น” (2529) “รอบ ๆ ภูพนมรุ้ง ความสัมพันธ์ ทางศิลปวัฒนธรรมกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ” (2529) และ “ศรีสะเกษเขตเขมรป่าดง” (2532)

เป็นต้น นอกจากนี้พื้นที่ซึ่งแคบลงในบางบริเวณก็ยังแบ่งเป็นส่วนย่อยๆ เพื่อแยกอธิบายให้ละเอียด และชัดเจนมากยิ่งขึ้น เช่น แบ่งเป็นกลุ่ม ๆ ทางตอนบนหรือตอนล่างของกลุ่มแม่น้ำ หรือแยกอธิบายเป็นเมือง ๆ เป็นต้น ในช่วงทศวรรษ 2520 นี้ แม้ว่าศรัศกร วัลติโกคมจะได้สำรวจศึกษาเมืองโบราณในพื้นที่ที่มีลักษณะเป็น “ห้องดิน” มากขึ้น แต่ผลสรุปของการศึกษายังคงเป็นภาพกว้าง ๆ โดยอธิบายพัฒนาการของชุมชนหรือบ้านเมืองในแนวทางเดิม คือเป็นการวิเคราะห์ไปตามยุคสมัย ที่มองเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดี สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และเอกสารพื้นเมือง รวมทั้งยังให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับชุมชนที่อยู่ภายนอกด้วย ตัวอย่างเช่นบทความเรื่อง “ความสองฝั่งน้ำแม่กลองก่อนพุทธศตวรรษที่ 20” (2520) คือ

“ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ พอสรุปได้ขณะนี้ว่าบริเวณสองฝั่งน้ำแม่กลอง เป็นแหล่งชุมชนโบราณที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศ ในตอนต้นน้ำคือในเขตลำน้ำแควน้อยและแควใหญ่ ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี เป็นพื้นที่ที่มีชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตั้งแต่ยุคโลหะขึ้นไปกระจายอยู่เป็นบริเวณที่เส้นทางคมนาคมติดต่อระหว่างดินแดนลุ่มน้ำเจ้าพระยากับเมืองมอญในประเทศพม่าผ่าน จึงเป็นที่ตั้งของชนหลายยุคหลายสมัย...ในสมัยทวารวดี วัฒนธรรมอินเดีย โดยเฉพาะจากจีนและอินเดียได้แพร่หลายมาทางทะเลทำให้เกิดเมืองสำคัญขึ้นในตอนใกล้กับปากน้ำ คือเมืองคูบัว ซึ่งเป็นเมืองราชบุรีเดิม และแพร่หลายไปยังบ้านเมืองใกล้เคียง เช่น ในเขตอำเภอปากท่อ และเขาย้อยในเขตจังหวัดเพชรบุรี ตามลำน้ำแม่กลองขึ้นไปในเขตเมืองกาญจนบุรีก็พบชุมชนของสมัยทวารวดีที่บ้านพงตึกในเขตอำเภอดำรงวิทยะปาลณ์ สมัยหลังลงมาคือสมัยลพบุรี เกิดเมืองราชบุรีขึ้นริมฝั่งน้ำแม่กลองแทนที่ในการเป็นศูนย์กลางความเจริญของเมืองคูบัว ต่อมาจนถึงสมัยอยุธยาและกรุงเทพฯ นอกจากนั้นยังเกิดเมืองใหญ่น้อยตามริมฝั่งน้ำแม่กลองที่ชี้ให้เห็นว่าบ้านเมืองในแถบนี้นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานอีก เช่นเมืองโกสินารายณ์ และเมืองสิงห์ ซึ่งตั้งบนเส้นทางคมนาคมที่ติดต่อผ่านด่านเจดีย์สามองค์ไปยังเมืองมอญและพม่า”

หรือข้อสรุปจากบทความเรื่อง “ชุมชนโบราณในสี่จังหวัดภาคใต้” (2522) ก็มีลักษณะเช่นเดียวกันคือ

“จากการศึกษาแหล่งโบราณคดีที่เมืองประแส ในเขตอำเภอชะวั้ง จังหวัดปัตตานีและที่ถ้ำศิลาปะ ในเขตตำบลหน้าถ้ำ อำเภอเมือง จังหวัดยะลา ข้าพเจ้าได้สรุปว่าบริเวณลุ่มน้ำปัตตานี เป็นแหล่งชุมชนโบราณที่สำคัญใน

เขตจังหวัดภาคใต้ จากสภาพความสัมพันธ์กันในทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมอาจกล่าวได้ว่า บ้านเมืองที่ตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำนี้เป็นกลุ่มเมืองที่รวมกันเป็นแคว้นหนึ่งหรืออาณาจักรหนึ่งในสมัยพุทธศตวรรษที่ 12-13 ลงมา โดยมีเมืองสำคัญอยู่ที่อำเภอยะรัง และบ้านสนามบิน อำเภอเมืองยะลา การพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองของทั้งสองแห่งนี้ไม่อาจกล่าวได้ว่าใครก่อนใครหลัง คงจะเกิดขึ้นในเวลาไล่เลี่ยกัน...เมืองทั้งสองแห่งนี้มีอยู่สืบเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 18-19 และหลังจากนั้นแล้วศูนย์กลางของชุมชนก็ย้ายไปตั้งอยู่แถว ๆ ชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกในเขตอำเภอเมือง อำเภอยะรัง และอำเภอสาขบุรีแทน อนึ่ง อาจจะกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า ทั้งเมืองประแว และเมืองในเขตบ้านสนามบินเป็นกลุ่มของบ้านเมืองที่มีมาก่อนการแพร่หลายของศาสนาอิสลาม”

การศึกษาชุมชนโบราณที่แยกย่อยออกไป นอกจากเป็นการสรุปพัฒนาการของชุมชนอย่างกว้าง ๆ แล้ว ส่วนใหญ่ก็ยังคงเป็นการสรุปที่เป็นข้อสันนิษฐานหรือเป็นการตั้งคำถามให้มีการค้นคว้ากันต่อไป ผลงานของศรีศักร ที่มีข้อสรุปตีพิมพ์อยู่ใน วารสารเมืองโบราณ และต่อมา ก็ได้รวมขึ้นเป็นหนังสือชื่อว่า *ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ* (2538) โดยเป็นผลงานที่ศึกษามาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2517 จนถึง พ.ศ. 2536 อย่างไรก็ตาม ผลงานการศึกษาตั้งแต่ประมาณปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาซึ่งได้พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือเล่มนี้และที่อื่นอีกจำนวนหนึ่งก็มีเนื้อหาที่ละเอียดซับซ้อนมากยิ่งขึ้นนับได้ว่าเป็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งในการศึกษาเรื่องราวของชุมชนโบราณ

ในการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมศรีศักร เป็นวิทยากรอยู่เสมอในฐานะที่เป็นผู้รู้เรื่องราวของชุมชนโบราณ เมื่อไปเป็นวิทยากรบรรยายในต่างจังหวัดก็มีโอกาสสำรวจภาคสนาม ประสพการณ์และข้อมูลทั้งหลายได้นำไปสู่การผลิตผลงานสืบเนื่องมา ทั้งมีบทความใหม่ๆ และบางชิ้นก็เป็นการแก้ไขเพิ่มเติมผลงานเก่าให้ทันสมัยถูกต้องมากขึ้น ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา จึงสามารถมองเห็นความเปลี่ยนแปลงทางด้านเนื้อหาในงานการศึกษาเรื่องราวชุมชนโบราณ นอกจากจะมีรายละเอียดของข้อมูลทางด้านต่าง ๆ เพิ่มขึ้นแล้ว ยังมีการวิเคราะห์ให้เห็นภาพการเคลื่อนไหว หรือพัฒนาการของวิถีชีวิตประชาชน ที่ครอบคลุมทางด้านต่างๆ โดยเฉพาะการปรับตัวของวัฒนธรรมการผลิตที่มีต่อสภาพแวดล้อมโดยอาศัยพลังของคติความเชื่อเป็นตัวหลักกันสำคัญ นอกจากนี้ก็ยังชี้ให้เห็นถึงการแลกเปลี่ยนผสมผสานกันอยู่ตลอดเวลาของความเชื่อเหล่านั้น ศรีศักรอธิบายวิถีชีวิตของผู้คนในยุคต่าง ๆ ผ่านคติความเชื่อในยุคนั้น ๆ จากหลักฐานโบราณคดี ศาสนาน รวมทั้งเอกสารที่เป็นลายลักษณ์อักษร จึงสามารถย้อนยุคไปไกล

มาก ผลงานเด่น ๆ จะคาบเกี่ยวกับยุคก่อนประวัติศาสตร์มากขึ้น ซึ่งไม่เหมือนกับช่วงก่อนหน้านี้ที่ความสนใจจะอยู่ที่สมัยทวารวดีและลพบุรีเป็นหลัก

การอธิบายพัฒนาการของชุมชนโบราณในช่วงหลังจะเริ่มขึ้นตั้งแต่ชุมชนที่มีขนาดเล็กจนถึงการก่อตั้งขึ้นเป็นรัฐ ซึ่งอธิบายสัมพันธ์ไปกับการเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคม จากที่เคยมีลักษณะดั้งเดิมแบบเครือญาติมาสู่ความเชื่อในเรื่องอำนาจและบาปตามคติทางศาสนา ทั้งหมดนี้พัฒนาไปบนพื้นฐานทางเศรษฐกิจการปลูกข้าวและอื่นๆ เช่น เกลือ และแร่ธาตุงานชิ้นสำคัญ ๆ ที่มักเป็นกรณีศึกษาในภาคอีสาน เช่น “ข้าวกับพัฒนาการของรัฐในประเทศไทย” (2528) “ข้อมูลใหม่-ข้อคิดใหม่เกี่ยวกับอีสาน” (2530) “อุบลราชธานีกับความเป็นที่สุดแห่งวัฒนธรรมอีสาน” (2533) ซึ่งบทความเหล่านี้ต่อมาบรรจุอยู่ในหนังสือชื่อ *แอ่งอารยธรรมอีสาน* (พิมพ์ครั้งแรกพ.ศ. 2533) ส่วนบทความที่ศึกษาในภูมิภาคอื่นๆ ก็มี “จันทบุรี-ปราจีนบุรีกับการเป็นแหล่งอารยธรรมภาคตะวันออก” (2533) “เพชรบุรีกับความเป็นนครประวัติศาสตร์” (2534) และ “ปัตตานีในภาพประวัติศาสตร์ศรีวิชัย” (2536) เป็นต้น

จากการที่มีข้อมูลใหม่ๆ รวมทั้งมีเวลาได้คิดทบทวนและมีแนวคิดใหม่ๆ ทำให้สามารถวิเคราะห์ให้เห็นถึงพัฒนาการของชุมชนโบราณได้อย่างรอบด้านและมีชีวิตชีวามากขึ้น ในที่นี้จะได้นำเสนอตัวอย่างการวิเคราะห์ในข้อสรุปของงานเรื่อง “ข้าวกับพัฒนาการของรัฐในประเทศไทย” เพื่อเป็นการเปรียบเทียบกับข้อสรุปของงานในช่วงต้นทศวรรษ 2520 ที่ได้ยกมาแล้วในตอนต้น

“ในการศึกษา-สำรวจทางมานุษยวิทยา-โบราณคดีในบริเวณที่ราบลุ่มมูล-จิตอนล่าง ในเขตแอ่งโคราช พบว่ามีหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวกับการตั้งหลักแหล่งของมนุษย์ในที่ราบลุ่มมาตั้งแต่ระยะแรกเริ่มเช่นเดียวกับแหล่งโบราณคดีในแอ่งสกลนคร พบชั้นดินที่อยู่อาศัยหลายชั้นในระดับที่ลึกลงไปจากผิวดินถึง 4 เมตร ชั้นดินที่อยู่ในช่วงบนที่อยู่ระหว่าง 2.50-2.80 เมตร มีอายุราว 3,000 ปีมาแล้ว มีความสัมพันธ์กับกลุ่มชนที่มีประเพณีฝังศพครั้งที่ 2 (Secondary-jarburial) อันเป็นลักษณะทางวัฒนธรรมที่แตกต่างไปจากประเพณีกลุ่มชนที่อยู่ในแอ่งสกลนคร...

ประเพณีการฝังศพครั้งที่สองนี้มีการต่อเนื่องมาจนถึงสมัยที่มีการปักเสมาหิน และมีการขุดคูน้ำ และสร้างคันดินล้อมรอบชุมชน อันแสดงให้เห็นว่าได้พัฒนาเข้าสู่ยุคของการเป็นบ้านเมืองในสมัยก่อนที่จะได้รับอารยธรรมอินเดีย...

นอกจากนี้รูปแบบของเครื่องปั้นดินเผานิคต่าง ๆ ที่พบตามชั้นดินที่อยู่อาศัยต่าง ๆ ...ก็แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางเทคโนโลยี ซึ่งเริ่มแต่การปั้นหรือตีอย่างหยาบๆ มาจนการใช้เป็นหมุนช้าและหมุนเร็ว มีลวดลาย ตลอดจนการเขียนสีที่แสดงถึงเอกลักษณ์ของแต่ละท้องถิ่น และขณะเดียวกันก็แสดงถึงความคล้ายคลึงกับบริเวณอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งเป็นลักษณะที่ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในทางสังคมและวัฒนธรรม

รูปแบบของผู้นำและค่านิยมที่บุคคลและสร้างขึ้นแวดล้อมชุมชนที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันนั้น แสดงให้เห็นว่า กลุ่มชนที่อยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำ-จีนัน มีความสัมพันธ์กัน มีการแลกเปลี่ยนแรงงานกันในการขุดและสร้างสิ่งเหล่านี้ขึ้นมา ซึ่งการที่จะให้มีได้นั้นก็ต้องอาศัยการมีองค์กรในการจัดการร่วมกัน

นั่นก็คือ องค์กรที่เป็นรัฐ (state) นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบระหว่างลักษณะและพัฒนาการของชุมชนระหว่างแอ่งสกลนครและแอ่งโคราชแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่า

การปลูกข้าวไม่ใช่เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เกิดสังคมเมืองและรัฐขึ้น

การปลูกข้าว ซึ่งได้แก่ พืชไร่นั้น เป็นแต่เพียงทำให้ชุมชนนั้นคงหลักแหล่งอยู่กับที่และมีอาหารพอเลี้ยงตัวเองได้เท่านั้น

แต่การที่จะมีพัฒนาการขึ้นเป็นรัฐนั้น ต้องมีความจำเป็นและทรัพยากรอื่นที่สามารถทำให้เกิดการติดต่อเกี่ยวข้องกับภายนอกมาสนับสนุน

ในกรณีแอ่งโคราชนี้พบว่าความจำเป็นดังกล่าวคือการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง กลุ่มชนที่อาศัยอยู่จึงต้องร่วมมือกันขุดน้ำ สระน้ำ เพื่อการดำรงอยู่และผลที่ตามมา ก็คือ การเป็นเครื่องกีดขวางข้าศึกศัตรูในยามมีศึกสงคราม เพราะปรากฏว่าในบางชุมชนได้มีการก่อกำแพงดินขึ้น ส่วนทรัพยากรที่มีผลไปถึงการเกี่ยวข้องกับภายนอกในด้านการค้าขายหรือแลกเปลี่ยนสิ่งของก็ได้แก่ เกลือ และโลหะ การพบแหล่งทำเกลือโบราณและแหล่งถลุงโลหะ โดยเฉพาะเหล็กเป็นจำนวนมากนั้น เป็นสิ่งที่ยืนยันได้อย่างดี”

การวิเคราะห์ของศรีศักรในช่วงหลังทำให้เห็นภาพวิถีชีวิตของประชาชนในสมัยโบราณตามท้องถิ่นต่าง ๆ มีความเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา เป็นผู้ทำให้หลักฐานทางโบราณคดีไม่ว่าจะเป็นผู้นำ ค่านิยม ก้อนอิฐ หิน ซากโบราณสถาน เศษภาชนะ ฯลฯ ซึ่งจมดินหรือกระจัดกระจายไร้ค่า พื้นชีวิตขึ้นมาอีกครั้ง เป็นการปลูกจิตสำนึกประวัติศาสตร์ให้คนในท้องถิ่นได้มีความภูมิใจและหวงแหนในโบราณสถานและโบราณวัตถุของตนมากยิ่งขึ้น เป็นงานบุกเบิกที่สำคัญและส่งอิทธิพลไปยังนักวิชาการท่านอื่น ๆ ให้หันมาสนใจการวิเคราะห์ชุมชนโบราณในแนวทางนี้มากยิ่งขึ้น ดังเช่น ผลงานของอาจารย์ธิดา สาระยา เรื่อง “ศรีเทพคือศรีงานาศ” (2528) “พัฒนาการของรัฐในกลุ่มน้ำมูล” (2528) “สระมรกต: การสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมของคงศรีมหาโพธิ์” (2529) (ศรี)ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยาม (2532) “อุบลราชธานี : หัวใจของอาณาจักรเจนละประวัติศาสตร์อีสานโบราณ” (2535) และ เจนละ ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ (2535) เป็นต้น

งานเหล่านี้เป็นการวิเคราะห์พัฒนาการของชุมชนโบราณและรัฐจากหลักฐานทางโบราณคดี จารึกและเอกสารโดยคำนึงถึงพัฒนาการที่เป็นกระบวนการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมจากภายนอกให้

เข้ากับสถานะของท้องถิ่นเอง โดยเฉพาะในบทความ เรื่อง “พัฒนาการของรัฐในลุ่มน้ำมูล” ทำให้เห็นถึงพัฒนาการของรัฐในเขตดังกล่าวเป็น 2 ระดับคือ ระดับการรวมกลุ่มของเครือญาติที่เกิดขึ้นเป็นเมืองเล็ก ๆ และระดับที่เกิดขึ้นประหริอมณฑลที่มีผู้นำเป็นหลักในการปกครอง ผลงานของธิดา สารธานี มีแนวคิดทฤษฎีที่ชัดเจน

การศึกษาวิเคราะห์ชุมชนโบราณปรากฏให้เห็นอยู่อีกบ้างในวิทยานิพนธ์ระดับบัณฑิตศึกษาของคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ทั้งสาขามานุษยวิทยาและโบราณคดี เช่น ปรีชา นุ่นสุข “ร่องรอยชุมชนโบราณของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช” (2527) ชลิต ชัยกระชิต “พัฒนาการของชุมชนโบราณและการตั้งถิ่นฐานในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน” (2532) ถวิตรา พงษ์เทียน “การศึกษาชุมชนโบราณเมืองบางพาน บ้านวังพาน ตำบลเขาคีรี อำเภอพรานกระต่าย จังหวัดกำแพงเพชร” (2532) และ อุไรวรรณ รัตนวิระกุล “การศึกษาแหล่งโบราณคดี ณ วัดทองทั่วและบริเวณใกล้เคียง ตำบลคลองนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี” (2533) เป็นต้น

ในที่นี้ควรกล่าวถึงบทบาทของนักวิชาการในกองโบราณคดี กรมศิลปากรในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ซึ่งได้วิเคราะห์พัฒนาการของเมืองและชุมชนโบราณไว้จำนวนหนึ่งเช่นเดียวกัน นักโบราณคดีเหล่านี้นอกจากจะเป็นผู้ปฏิบัติงานในการขุดค้นและขุดแต่ง รวมทั้งสำรวจทางด้านโบราณคดีอื่น ๆ และมีผลงานในรูป รายงานการขุดค้น ขุดแต่ง และสำรวจแหล่งโบราณคดีเป็นจำนวนมากแล้ว ยังมีผลงานการวิเคราะห์ชุมชนโบราณตามท้องถิ่นต่าง ๆ อีกด้วย โดยนอกจากจะปรากฏเป็นบทความตีพิมพ์ลงในวารสาร เมืองโบราณ และศิลปวัฒนธรรม ดังกล่าวในตอนต้นแล้ว นิตยสารศิลปากร ของกรมศิลปากร ซึ่งกำเนิดมาก่อน พ.ศ. 2500 ก็มีบทบาทเผยแพร่ผลงานเหล่านี้โดยตรง เช่นเดียวกับ เอกสารกองโบราณคดี ของฝ่ายวิชาการ กองโบราณคดี ได้พิมพ์เผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับชุมชนโบราณออกสู่สาธารณชนอีกทางหนึ่งด้วย ตัวอย่างงานการวิเคราะห์ชุมชนโบราณ เช่น เขมชาติ เทพไชย เทนมโพธิ์ (เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข 15/2531) จารึก วิไลแก้ว โบราณคดี เมืองอุตะเภ (เอกสารกองโบราณคดี หมายเลข 3/2534) ธารพงศ์ ศรีสุชาติ “ประเทศไทยกับเส้นทางสายแพรไหมทางทะเล : บทบาทของเมืองท่าโบราณในประเทศไทย” (2533) โบราณคดีศึกษา (เอกสารกองโบราณคดี หมายเลข 10/2530) พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ เมืองน่าน (2530) “ลุ่มน้ำน่าน (ที่อุตรดิตถ์)” (2535) ภูธร ภูมะธน โบราณคดี เมืองคงคอน อำเภอสรคบุรี จังหวัดชัยนาท (2530) อมรา ศรีสุชาติ “โบราณคดีฝั่งอันดามัน ข้อมูลเก่าใหม่” (2530) พิสิฐ เจริญวงศ์ (บรรณาธิการ) โบราณคดีภาคใต้ อ่าวลึก อ่าวพังงา (เอกสารกองโบราณคดี หมายเลข 10/2532) ฯลฯ

รายงานการขุดค้น ขุดแต่ง ทางด้านโบราณคดี รวมทั้งมีการนำข้อมูลมาวิเคราะห์ พัฒนาการของเมืองและชุมชนโบราณมากยิ่งขึ้นตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา เป็นการช่วยวางรากฐานทางประวัติศาสตร์ของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ให้เชื่อมต่อกับเนื้อหาประวัติศาสตร์ยุคหลังที่มีความหลากหลายมากขึ้นตามลำดับ

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย และในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยได้รับความนิยมเป็นอย่างมากและสืบเนื่องอย่างเหนียวแน่นอยู่ในสังคม อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 มาแล้วที่การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยมีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงในเนื้อหาสาระ ทั้งนี้เนื่องจากการศึกษาที่มีเนื้อหาทางการเมืองแบบเก่า ซึ่งเล่าเฉพาะบทบาทของผู้นำ การสงคราม และเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศนั้น คงจะไม่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคมแบบใหม่ที่ได้พัฒนาไปมาก ความหลากหลายของสังคมไทยเป็นสิ่งที่ท้าทายให้นักวิชาการสาขาต่าง ๆ หาหนทางที่จะเข้าใจเรื่องราวให้ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุด กล่าวเฉพาะวิชาประวัติศาสตร์ นอกจากเนื้อหาทางการเมืองที่ต้องอธิบายในความหมายกว้างมากขึ้นแล้ว ยังจำเป็นต้องศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาหรือความคิด และเนื้อหาที่แยกย่อยออกไปนี้ก็มีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาในหน่วยย่อยระดับ “ท้องถิ่น” ด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อเข้าใจเรื่องราวของ “ชาติไทย” ที่มีความหลากหลาย ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ตั้งแต่ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมามีประเด็นเนื้อหาที่ช่วยขยายเรื่องราวของประวัติศาสตร์ชาติในด้านต่าง ๆ เป็นการพัฒนาทางด้านเนื้อหาที่มองเห็นอย่างชัดเจน ผลงานเหล่านี้มีทั้งในรูปของวิทยานิพนธ์ งานวิจัย หนังสือ และบทความ

การศึกษาที่อธิบายอยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยแบบเก่ายังคงสืบทอดต่อมาแม้ว่าจะไม่โดดเด่นเทียบเท่ากับในช่วง 2 ทศวรรษแรกก็ตาม ในที่นี้จึงจะกล่าวถึง ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยเป็นประเด็นแรก จากนั้นจะสำรวจงานการศึกษาในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ ส่วนประเด็นสุดท้ายจะพิจารณาผลงาน การรวบรวมปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารหรือหลักฐานที่เกี่ยวข้อง

ประเด็นแรก 'ท้องถิ่นศึกษาในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย' การเขียนประวัติของบ้านเมืองหรือจังหวัดรวมถึงประวัติสถานที่และบุคคลสำคัญต่างๆ เป็นแนวทางของกลุ่มนี้ นอกจากจะเป็นที่นิยมกันมากในหน่วยงานราชการ ดังที่ปรากฏในหนังสือที่จัดทำขึ้นเผยแพร่เนื่องในโอกาสสำคัญ ๆ แล้ว การจัดสัมมนาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของจังหวัดต่างๆ ที่เฟื่องฟูขึ้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา จะเห็นว่ามิงงานในแนวนี้นี้ปรากฏอยู่จำนวนหนึ่ง ส่วนใหญ่จะเป็นการอธิบายพัฒนาการทางการเมืองของเมืองหรือจังหวัดนั้นๆ ให้สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ของชาติหรือศูนย์กลางอำนาจ ซึ่งปรากฏอยู่ในหลักฐานของทางส่วนกลางทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้เรื่องราวของ "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น" จึงเกี่ยวข้องกับการแต่งตั้งเจ้าเมือง การสงคราม หรือกบฏที่เกิดตามหัวเมืองต่างๆ ส่วนเหตุการณ์หรือกิจกรรมด้านอื่นๆ ที่ไม่ปรากฏอยู่ในหลักฐานของส่วนกลางก็จะไม่ได้รับการศึกษา "ประวัติศาสตร์-ท้องถิ่น" ในแง่นี้จึงไม่มีชีวิตเป็นของตัวเอง เพราะเรื่องราวต่าง ๆ ทั้งหมดล้วนถูกกำหนดมาจากศูนย์กลางทั้งสิ้น หรือถ้าเป็นเรื่องราวของท้องถิ่นเองก็จะเป็นการกล่าวถึงผู้นำ หรือกิจกรรมของผู้นำทางด้านต่างๆ ที่สอดคล้องกับเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติอย่างกลมกลืน

ตัวอย่างงานศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้ได้แก่ พลโทคำเนียร เลชะกุล "นครศรีธรรมราชสมัยสุโขทัย" (2521) "เมืองลพบุรีในด้านการทหาร" (2522) น้อม อุปรมย์ "นครศรีธรรมราชสมัยกรุงศรีอยุธยา" (2521) ตรี อมาตยกุล "นครศรีธรรมราชสมัยกรุงศรีอยุธยา" (2521) เฉลิม อยู่เรียวยักษ์ "นครศรีธรรมราชสมัยกรุงธนบุรี" (2521) ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม "นครศรีธรรมราชสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (2521) ประเสริฐ ณ นคร "พิษณุโลกกับอาณาจักรสุโขทัย" (2525) ภาวดี มหาจันทร์ "ประวัติศาสตร์ชลบุรี : หลักฐานเอกสารจากหอสมุดและหอจดหมายเหตุแห่งชาติ" (2532) สุนทร คัยนันท์ จะเจียงเทราในประวัติศาสตร์ (2534) กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์ "นครปฐมในสมัยรัชกาลที่ 6" (2525) ชูศิริ จามรมาน "หลักฐานด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาของนครปฐม" (2525) "เพชรบุรี : ความสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลง" (2534) พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ "กำแพงเพชรในสมัยสุโขทัย" (2527) วิไลเลขา ฉาววรรณสาร "บทบาทของลพบุรีที่มีต่อการปกครองและการเมืองของไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์" (2522) บุษหลง ศรีกนก "ประวัติศาสตร์เมืองกำแพงเพชรสมัยกรุงศรีอยุธยา 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (2527) นฤมล วัฒนพานิช ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น อำเภอฉะเชิงเทรา จังหวัดฉะเชิงเทรา (2534) นคร พันธุ์ณรงค์ รายงานการค้นคว้าเรื่อง ประวัติบุคคลสำคัญของชาติเพื่อเสนอตั้งชื่อค่ายทหารในเขตกองทัพภาคที่ 3 และการกำหนดวันสำคัญทางทหารเป็นวันทหารราบเสนอกองทัพภาคที่ 3 และกองพลทหารราบที่ 4 (2527) ช้วน สุระกุล "ศีกษกลาง 2328" (2528) สุรศักดิ์ ศรีสาอาจ

“ประวัติศาสตร์และเจ้าผู้ครองนครน่าน” (2530) สถาบันวิจัยโยนก วิทยาลัยโยนก “ประวัติความเป็นมาและเหตุการณ์สำคัญในทางการเมืองการปกครองจังหวัดลำปาง” (2539) สุภัทร สุคนธาภิรมย์ ณ พัทลุง ประวัติศาสตร์ตระกูล สุธดแทน สุธัยมาน (2530) “บทบาทของสกุลสุลด้าน สุธัยมาน ในการปกครองเมืองสงขลา ระหว่างพุทธศตวรรษ 22-23” (2535) เป็นต้น

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยคงได้ยกตัวอย่างมาบางส่วนนี้ เกือบทั้งหมดเป็นผลงานของส่วนราชการหรือนักวิชาการที่เป็นอาจารย์ตามสถาบันการศึกษาในระดับวิทยาลัยครูและมหาวิทยาลัยในต่างจังหวัด และด้วยเหตุที่บุคคลเหล่านี้ล้วนมีพื้นฐานภูมิหลังที่ติดอยู่กับประวัติศาสตร์ชาติที่เน้นศูนย์กลางและยังได้ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของรัฐในหน่วยงานต่างๆ จึงไม่แปลกอันใดที่จะพบว่าเนื้อหาของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เหล่านี้ จะเน้นเฉพาะส่วนที่แสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ของท้องถิ่นในอดีตและมีความสัมพันธ์กับศูนย์กลางในลักษณะที่อยู่ภายใต้การควบคุมตลอดมา องค์ความรู้ของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่เกิดขึ้นก็จะได้รับการเผยแพร่ลงไปสู่ประชาชนของแต่ละจังหวัด โดยหน่วยงานของทางราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระทรวงมหาดไทยที่ต้องการนำเอาความรู้ดังกล่าวไปประชาสัมพันธ์ความยิ่งใหญ่ของจังหวัดนั้นๆว่ามีบทบาทหน้าที่สำคัญอย่างไรในประวัติศาสตร์ชาติไทย และเมื่อประกอบกับการที่หลักสูตรของการศึกษาในทุกระดับไม่ได้ให้ความสำคัญกับ “ท้องถิ่นศึกษา” มาตั้งแต่ต้น หรือไม่ได้เปลี่ยนแนวคิดในการศึกษา ด้วยเหตุนี้เอง ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยจึงมีอิทธิพลอยู่ในหมู่ข้าราชการและประชาชนในแต่ละจังหวัดนำไปสู่ความเป็น “ท้องถิ่นนิยมชาตินิยม” โดยการรักษปกป้องสถานที่สำคัญในจังหวัดไม่ให้ใครเข้ามาล่วงล้ำหรือวิพากษ์วิจารณ์ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” ที่เกี่ยวข้องกับชาติไทยเหล่านั้น เพราะถือว่าเป็นการไม่เคารพและเหยียบย่ำศักดิ์ศรีของประชาชนในจังหวัดนั้น ๆ รวมทั้งยังไม่ภักดีต่อชาติไทยโดยรวมด้วย

กรณีการโต้แย้งเรื่องที่ดังอนุสาวรีย์ยุทธหัตถีของชาวจังหวัดกาญจนบุรีกับจังหวัดสุพรรณซึ่งต้อง “ต่อสู้” และบาดหมางกันเป็นเวลาหลายปี และการต่อต้านหนังสือเรื่อง การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี ของ สายพิน แก้วงามประเสริฐ ที่ได้ประเมินความน่าเชื่อถือของหลักฐานต่างๆ แล้วพบว่าเอกสารสำคัญที่เกี่ยวข้องไม่ได้กล่าวถึงวีรกรรมของขุนหญิงโมเลย ทำให้มีคำถามเกิดขึ้นว่าวีรกรรมดังกล่าวเกิดขึ้นจริงหรือ สิ่งนี้ย่อมท้าทายต่อชาวโคราชที่เคารพยกย่องท้าวสุรนารี ซึ่งเป็นเสมือน “วีรสตรีแห่งชาติ” ข้อถกเถียง การให้เหตุผล อารมณ์ความรู้สึกที่แสดงออกมาของประชาชนในความขัดแย้งทั้ง 2 กรณีดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของประวัติศาสตร์แบบ “ท้องถิ่นนิยมชาตินิยม” ที่มีต่อสังคมอย่างชัดเจน นอกจากนี้การแก้ปัญหาทั้งสอง

เรื่องก็แสดงให้เห็นถึง “อำนาจนิยม” ที่มีอย่างเหนียวแน่นในสังคมไทย ซึ่งไม่ได้ก่อให้เกิดการสร้างสรรคทางปัญญาแต่ประการใด (โปรดดูการประมวลรายละเอียดกรณีข้อโต้แย้งเรื่องแรกได้จาก วารุณี โอสถารมย์, 2540 : 3-32 และในเรื่องหลังดู กาญจน์ ละอองศรี, 2539 : 20-79)

ประเด็นที่สอง ‘ท้องถิ่นศึกษาในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ การศึกษาในแนวนี้นี้ได้เริ่มปรากฏให้เห็นมาตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 และได้เพิ่มปริมาณในช่วงทศวรรษ 2520 ทำให้มองเห็นประวัติศาสตร์ชาติโดยรวมได้ชัดเจนขึ้น การศึกษาในประเด็นนี้อาจแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก เป็นการศึกษาที่ช่วยขยายรายละเอียดของเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ชาติ กลุ่มที่สอง การศึกษาที่แสดงให้เห็นความเป็นตัวของตัวเองหรือความเป็นอิสระของท้องถิ่น

กลุ่มแรก การศึกษาที่ช่วยขยายรายละเอียดของเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ชาติ การศึกษาในกลุ่มนี้แม้ว่าจะมีเนื้อหาสัมพันธ์อยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยเช่นเดียวกับประเด็นแรก แต่มุ่งอธิบายกิจกรรมด้านต่าง ๆ ที่เป็นส่วนขยายอันเกิดจากการกระทำหรือเป็นอิทธิพลจากศูนย์กลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งขยายรายละเอียดเนื้อหาทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจเป็นสำคัญงานที่มีเนื้อหาในลักษณะนี้จะปรากฏในรูปของวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทของมหาวิทยาลัยในส่วนกลาง นอกจากนี้ก็ยังมีงานวิจัยและบทความอีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งมักเกี่ยวข้องกับหัวข้อวิทยานิพนธ์เหล่านั้น และเนื้อหาเกือบทั้งหมดเกี่ยวข้องอยู่กับการปฏิรูปครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5

การศึกษาเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 โดยตรง มีเนื้อหาสาระโดยรวมเป็นกระบวนการสร้าง “รัฐชาติ” แบบใหม่ในเรื่องของการเปลี่ยนแปลงในระเบียบการปกครอง การศาล ระบบเศรษฐกิจ การศึกษา ความสัมพันธ์กับประเทศมหาอำนาจตะวันตก ฯลฯ โดยผู้ศึกษาจะหยิบเอาเรื่องหนึ่งเรื่องใดขึ้นมาแล้วอธิบายกระบวนการปฏิรูปจากกรณีศึกษาของตน โดยเชื่อมโยงหัวเรื่องย่อย ๆ เหล่านั้นเข้ากับการปฏิรูปครั้งใหญ่ ตัวอย่างงานเหล่านี้เช่น สมโชติ ย่องสกุล “การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี พ.ศ. 2449-2475” (2521) สกรรจ์ จันทรัตน์ “ปัญหาการปกครองมณฑลไทรบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพ.ศ. 2440-2452” (2521) สรัสวดี ประยูรเสถียร “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ พ.ศ. 2436-2476” (2522) วิบูลย์ ทานูจิต “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ พ.ศ. 2442-2476” (2528) สุดใจ พงศ์กล้า “มณฑลปราจีนบุรีสมัยเริ่มแรกถึงสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ พ.ศ. 2436-2458” (2528) ขาลี ศิลปรัตน์ “การปกครองมณฑลนครราชสีมาในรัชสมัยพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ (พ.ศ. 2453-2468)” (2529) พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์ “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2475” (2530) สารูป ฤทธิชู “การเมืองการปก

ครองของมณฑลชุมพร พ.ศ. 2439-2468” (2526) นางลักษณ์ ชูการกิจ “นโยบายของรัฐบาลไทยเกี่ยวกับกฎหมายและระบบศาลใน 4 จังหวัดภาคใต้ พ.ศ. 2444-2489” (2533) ครุณี แก้วม่วง “พระราชอำนาจประคองหิครักดี (คอซิมบี้ ณ ระนอง) ผู้นำการปกครองหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตก พ.ศ. 2444-2456” (2525) นฤมล วัฒนพานิช “ระบบเทศบาลกับผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจมณฑลพิษณุโลก พ.ศ. 2437-2476” (2526) วีระเทพ ศรีมงคล “การจัดเก็บภาษีอากรในล้านนา พ.ศ. 2427-2445” (2530) เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีงานที่ศึกษาในช่วงที่คาบเกี่ยวกับระบบมณฑลเทศาภิบาลและในช่วงอื่นๆ อีกจำนวนหนึ่ง โดยเนื้อหาของงานเหล่านั้นก็มีลักษณะเป็นส่วนขยายในรายละเอียดของประวัติศาสตร์ชาติ กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ “ท้องถิ่น” ทางด้านต่าง ๆ ส่วนถูกกำหนดหรือเป็นนโยบายมาจากศูนย์กลาง เป็นการศึกษาที่ละเอียดปัจจัยภายในหรือไม่ได้ให้ความสำคัญกับลักษณะของท้องถิ่นว่ามีเงื่อนไขต่อการเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อย่างไร งานศึกษาในกลุ่มนี้จึงมีลักษณะเช่นเดียวกับการศึกษาในยุคปฏิรูปการปกครอง เพียงแต่จะมีเนื้อหาทางด้านเศรษฐกิจและสังคมเป็นส่วนใหญ่ ตัวอย่างเช่น พรหมนิ อวนสกุล “กิจการเหมืองแร่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภาคใต้ประเทศไทย พ.ศ. 2411-2475” (2521) สงบ ส่งเมือง การพัฒนาหัวเมืองสงขลาในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2310-2444 (2522) ชัยนิตย์ ออโณสุญ “สภาพเศรษฐกิจมณฑลราชบุรี พ.ศ. 2437-2453” (2526) พอลดา แก่นแก้ว “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนปากพนัง พ.ศ. 2439-2525” (2527) อุษณีย์ ฉวีกุลรัตน์ “ระบบเหมืองแร่ในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก (พ.ศ. 2392-2436)” (2529) มณฑล คงแถวทอง “เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายของจังหวัดคิดแม่น้ำแม่กลอง ระหว่าง พ.ศ. 2398-2450” (2530) สุภาพรรณ ขอบผล “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ. 2448-2484” (2534) ขวัญเมือง จันทโรจน์ “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394)” (2534) นวลสวาท อัครนิพนธ์ “ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจของเมืองเพชรบุรี (พ.ศ. 2400-2460)” (2534) สุนทรี อาสะวีย์ ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2481-2457 (2530) กิติรัตน์ สีหพันธ์ “การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ. 2324-พ.ศ. 2488” (2532) ยุพาพิน ภาระศรี “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคอีสาน พ.ศ. 2505-2515” (2533) นาฏนภา ปิงขังโคโต “บทบาทของคณะสงฆ์ในหัวเมืองอีสานในการสนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐระหว่าง พ.ศ. 2435-2505” (2535) เป็นต้น

กลุ่มที่สอง การศึกษาที่เสนอความเป็นตัวของตัวเองหรือความเป็นอิสระของท้องถิ่น โดยแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่าง “ท้องถิ่น” กับ “ศูนย์กลาง” ในลักษณะที่ให้ความสำคัญกับ “การมีชีวิต” ของท้องถิ่นบนเงื่อนไขของเวลาและสถานที่ เป็นการเสนอเรื่องราวหรือเหตุการณ์ตามข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวในบางช่วงเวลาก็น่าจะเป็นอิสระต่อกันได้ การศึกษาในแนวทางนี้นับได้ว่าเป็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่พยายามมองประวัติศาสตร์ตามความเป็นจริงให้ความสำคัญกับปัจจัยเงื่อนไขภายในท้องถิ่นที่ศึกษาเท่า ๆ กับปัจจัยภายนอกที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ภาพของท้องถิ่นที่ออกมาจึงมีชีวิตชีวาและเคลื่อนไหวอย่างน่าสนใจ เป็นการ “ปลดปล่อย” ท้องถิ่นออกจากกรอบงาหรือพันธะลายกรอบที่กำหนดโดยประวัติศาสตร์ชาติไทยในระดับต่างๆ การศึกษาในแนวทางนี้นอกจากจะเป็นการช่วยขยายเนื้อหาของประวัติศาสตร์ชาติโดยรวมแล้ว ยังทำให้เห็นความเคลื่อนไหวที่สลับซับซ้อนของสังคมท้องถิ่นในมิติต่าง ๆ เป็นการช่วยให้เข้าใจสังคมไทยได้อย่างลึกซึ้ง เป็นความก้าวหน้าของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ แม้ว่ายังอยู่ในช่วงเริ่มต้นก็ตาม

การศึกษาในแนวทางนี้เริ่มมีผลงานปรากฏในราวกลางทศวรรษ 2520 มี นิธิ เอียวศรีวงศ์ และธิดา สาระยา เป็นผู้ริเริ่ม ในช่วงระยะเวลาซึ่ง “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกระแสหลัก” ที่อยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยยังคงมีอิทธิพลอยู่นั้น นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้เสนอบทความขนาดยาวเรื่อง “จากรัฐชายขอบถึงมณฑลเทศาภิบาล : ความเสื่อมสลายของกลุ่มอำนาจเดิมในเกาะภูเก็ต” ในที่สัมมนาประวัติศาสตร์กลาง ณ จังหวัดภูเก็ตในปี พ.ศ. 2526 เป็นความพยายามที่จะศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในแนวทางใหม่ที่เน้นความเป็นตัวของตัวเอง โดยพิจารณาเงื่อนไขทั้งภายนอกและภายในประกอบ แม้ผู้เขียนจะออกตัวว่าเป็นข้อเสนอเบื้องต้นเพื่อเป็นแนวทางสำหรับการศึกษาให้ลึกซึ้งต่อไปในอนาคต แต่แนวคิดดังกล่าวก็มีอิทธิพลต่อการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ต่อมา เช่นเดียวกับงานศึกษาในแนวทางนี้อีกชิ้นหนึ่งคือ “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา” (2530) ที่ได้รับการกล่าวถึงและอ้างอิงอยู่เสมอในหมู่นักวิชาการที่ศึกษาประวัติศาสตร์ภาคใต้

นิธิ เอียวศรีวงศ์ชี้ให้เห็นว่าเกาะภูเก็ตและเมืองนครศรีธรรมราชมีพัฒนาการทางด้านการเมืองการปกครองที่มีลักษณะเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ไม่ใช่เป็นภาพนิ่งตลอดยุคสมัยอันยาวนาน กล่าวคือ เกาะภูเก็ตมีฐานะเป็น “รัฐชายขอบ” ที่มีความผันผวนทางด้านการเมืองในบางครั้งบางคราว โดยที่ศูนย์กลางอำนาจในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาไม่อาจมีอิทธิพลอย่างต่อเนื่องผู้ปกครองเกาะภูเก็ตจึงดำเนินนโยบายทางการเมืองของตนเองอย่างเป็นอิสระในบางช่วงเวลา

และได้สืบทอดอำนาจกันเป็นช่วง ๆ โดยอิงอยู่กับผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจการค้าแร่ ดินุกเป็นสำคัญ ส่วนในกรณีของเมืองนครศรีธรรมราชแม้ว่าจะเป็นเมืองที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของ ส่วนกลางตลอดมา แต่ตลอดยุคสมัยอันยาวนานนี้นครศรีธรรมราชมีสถานะที่ไม่เหมือนกันในแต่ละช่วงเวลา ความเปลี่ยนแปลงด้านการเมืองในศูนย์กลางตลอดจนอิทธิพลจากภายนอกอื่นๆ จะเป็นตัวกำหนดสถานะของเมืองนี้

สำหรับธิดา สาระยา งานส่วนใหญ่จะมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับรัฐโบราณก่อนหน้าพุทธ ศตวรรษที่ 19 รวมทั้งผลงานทางด้านประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่เกี่ยวกับตำนานของ“ท้องถิ่น”ต่าง ๆ แต่บทความเรื่อง “กำแพงเพชร-รัฐอิสระ” ซึ่งเสนอในที่สัมมนาประวัติศาสตร์เมืองกำแพงเพชร เมื่อปี พ.ศ. 2527 ก็มีแนวคิดในลักษณะเดียวกับนิธิ โดยเสนอว่าในสมัยต้นพุทธศตวรรษที่ 20 มีเงื่อนไขของสภาพทางการเมืองที่เปิดโอกาสให้เมืองชากรุง (กำแพงเพชร) เติบโตจนในที่สุด ได้กลายเป็นรัฐที่มีอำนาจอิสระ มีลักษณะเฉพาะตนทางด้านศิลปวัฒนธรรม จนสามารถสร้าง “สกุลช่างกำแพงเพชร” อันสวยงามและผู้ปกครองมีฐานะเป็นกษัตริย์ จากความสำคัญในทางพุทธ ศาสตร์ของกำแพงเพชรนี้เองทำให้อยุธยาต้องยกกำลังขึ้นไปตีหลายครั้งตั้งแต่ พ.ศ.1916 เป็นต้น ไป จนกระทั่งในที่สุดก็พยายามผนวกกำแพงเพชรไว้ ประมาณปี พ.ศ. 1940 กำแพงเพชรจึง เริ่มสูญเสียอำนาจทางการเมืองอันเป็นอิสระของตน และต่อมาในปี พ.ศ. 1962 เมื่อสมเด็จพระ นครินทราธิราชต้องยกทัพไปพระบางเพื่อระงับจลาจลเหตุการณ์นี้นับเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับการรวบรวมเมืองเหนือทั้งหมดเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยาในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ

ผลงานของอาจารย์ทั้งสอง ทั้งที่เสนอในลักษณะของเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ ตลอดจนแนวคิดในที่ประชุมสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตามจังหวัดต่างๆ ได้มีอิทธิพลในระดับหนึ่งให้ เกิดการศึกษาตามแนวทางนี้ ซึ่งเริ่มมองเห็นได้ตั้งแต่ประมาณปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ตัวอย่างเช่น สุเนตร ชุตินธรานนท์ “ลักษณะเฉพาะของเมืองนครศรีธรรมราช : ศึกษาจาก The Suma Oriental ของ Tome Pires” (2526) “นครสวรรค์ : เมืองประจวบพลในประวัติศาสตร์ สงครามไทยรบพม่าสมัยอยุธยา” (2527) พรรณงาม เถาธรรมสาร “นครศรีธรรมราชกับหัวเมือง มลายู (ไทรบุรี) ในต้นรัตนโกสินทร์ : ทศนะจากเอกสารต่างประเทศ” (2526) ชिरชัย บุญมาธรรม “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336 - 2450” (2527) วิไล สุทธิศิริกุล “เชียงใหม่ก่อน “เทศาภิบาล” พ.ศ. 2389 - 2442 : การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและ เศรษฐกิจ” (2527) รัตนา หนูน้อย “ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีในประวัติศาสตร์อยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 1893 ถึงพ.ศ. 2231” (2528) บงกช ชูแวง “พัทลุง : จากเมืองปลายแดนของอยุธยาสู่ เมืองภายในอาณาจักรในสมัยต้นรัตนโกสินทร์” (2531) “อำนาจทางการเมืองในความสืบเนื่องบท

บาทการค้าของเมืองสงขลา ตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 23” (2535)
 สายพิน แก้วงามประเสริฐ “ภาพลักษณ์หัวสุรนารีในประวัติศาสตร์ไทย” (2536)

สำหรับงานที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นอิสระของ“ท้องถิ่น”ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง
 พัฒนาการของรัฐ รวมทั้งเหตุการณ์การกบฏหรือการต่อต้านอำนาจรัฐไทย ก็ได้รับความสนใจ
 ศึกษามากขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาเช่นกัน ตัวอย่างการศึกษาในลักษณะนี้ได้แก่ พรณงาม
 เจ้าธรรมสาร “การเมืองไทยในหัวเมืองปักษ์ใต้ในอดีตกับจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ” (2524)

Wayne A. Bougas *The Kingdom of Patani Between Thai and Malay Mandala* (1994)
 Ibrahim Syukri *History of the Malay Kingdom of Patani* (1985) หะยีวัน มะโรหบุตร
 เล่าเรื่องเมืองปัตตานี (2530) ส่องแสง สื่อสุวรรณ “นามเมืองฝ่ายกับการจัดระเบียบสังคมล้าน
 นาระหว่าง พ.ศ. 1839-2068” (2528) พชร ไซติถาวรรัตน์ “แนวความคิดทางด้านการเมืองของ
 ลานนาไทยสมัยราชวงศ์มังราย พ.ศ. 1839-2101 : วิเคราะห์จากเอกสารคัมภีร์ใบลานภาคเหนือ”
 (2528) อุณณีย์ ชงไชย “ความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยาและล้านนา พ.ศ. 1839-2310” (2525)
 ยุพิน เข้มมุกด์ “สถาบันสงฆ์กับการเมืองและสังคมล้านนา พ.ศ. 1954-2101” (2531) รวีวรรณ
 ภาคพรต “การกลบนาในล้านนาไทยตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 22”
 (2526) สรัสวดี อ๋องสกุล “การเมืองในล้านนาสมัยราชวงศ์มังราย พ.ศ. 1839-2101” (2531) ส่วน
 การศึกษาเรื่องราวของกบฏหรือการต่อต้านอำนาจรัฐได้แก่ สรัสวดี อ๋องสกุล “กบฏพระยาปราบ
 สงครามแม่ทัพเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2432” (2527) สมโชติ อ๋องสกุล “กบฏผู้วิเศษ : ผิบุญในภาค
 ใต้” (2527) นงลักษณ์ ลิ้มศิริ “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325-2445” (2524)
 “กบฏผู้มีบุญ : ความเป็นอิสระเฉพาะกลุ่มหรือขบวนการจัดตั้งอย่างมีระบบและขั้นตอน” (2527)
 เฉลิมเกียรติ ขุนทองเพชร “การต่อต้านนโยบายรัฐบาลในสี่จังหวัดภาคใต้ของประเทศไทยโดย
 การนำของหะยีสุหลง อับดุลกาเดร์ พ.ศ. 2482-2487” (2529) เป็นต้น

มีข้อสังเกตประการหนึ่ง คือ กรณีสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์ของล้านนา
 และปัตตานี ซึ่งเคยเป็นรัฐหรืออาณาจักรอิสระมาก่อน ปรากฏว่าสามารถมองเห็นถึงความแตกต่าง
 ได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการส่งเสริมจากรัฐบาล กล่าวคือ ล้านนาซึ่งมีความตื่น
 ตระหนักในการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของตัวเองตลอดมานั้น ได้รับการส่งเสริมสนับสนุน
 จากรัฐบาลเป็นอย่างดีตลอดมา ดังจะเห็นได้จากการเปิดสอนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขึ้นใน
 มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ในพ.ศ. 2509 และต่อมาก็มีการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมล้าน
 นาขึ้นครั้งแรกใน พ.ศ. 2510 ขณะเดียวกันก็ได้เปิดการเรียนการสอนวิชาที่เกี่ยวกับล้านนาศึกษา
 มากขึ้น ซึ่งสัมพันธ์กับการจัดสัมมนาทางวิชาการที่มีมาอย่างต่อเนื่อง เช่นเดียวกับที่สถาบันวิจัยใน

สถาบันการศึกษาต่าง ๆ ของภูมิภาคนี้ได้ผลิตผลงานออกมาอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งส่วนใหญ่ก็ได้รับการสนับสนุนทุนจากรัฐบาล สถานภาพของด้านนาศึกษาในประเทศไทยในปัจจุบันจึงมีองค์ความรู้ทางด้านต่าง ๆ ชัดเจนและก้าวหน้าไปอย่างไม่หยุดยั้ง แต่สำหรับกรณีของปัตตานินั้นแม้ว่าประชาชนท้องถิ่นจะมีความกระตือรือร้นที่จะศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของตัวเองเช่นเดียวกับล้านนา แต่เนื่องจากปัตตานีมีความแตกต่างทางด้านภาษา วัฒนธรรม ศาสนา และประเพณีกับ “ไทย” รัฐบาลจึงไม่มีนโยบายสนับสนุนการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมตลอดจนถึงการเรียนการสอน คงจะเห็นได้ว่าตลอดช่วงเวลาประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมาซึ่งเป็นระยะที่ท้องถิ่นศึกษาตื่นตัวอย่างมากนั้น ปัตตานีไม่เคยได้รับอนุญาตให้จัดสัมมนาประวัติศาสตร์ของตัวเองเลย มีเพียงการสัมมนาทางด้านวัฒนธรรมและประเพณีทั่ว ๆ ไปเท่านั้น

สาเหตุที่รัฐบาลไม่อนุญาตให้ปัตตานีจัดสัมมนาประวัติศาสตร์ของตัวเองโดยตรงนั้น คงเป็นเพราะเหตุผลทางการเมืองเป็นสำคัญ กล่าวคือรัฐบาลคงเข้าใจไปว่าการศึกษาจะเป็นการรื้อฟื้นอคติที่เคยรุ่งเรืองและเป็นอิสระของรัฐปัตตานี ซึ่งเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของรัฐไทย เพราะจะเป็นการตอกย้ำความสำนึกของคนท้องถิ่น และเป็นเครื่องมือให้กลุ่มต่อต้านรัฐบาลนำมาใช้ปลุกระดมทางการเมืองเพื่อแยกตัวเป็นรัฐอิสระต่อไป ด้วยเหตุนี้เองจนถึงปัจจุบันการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในบริเวณ 3 จังหวัดภาคใต้ของไทยจึงไม่ได้พัฒนาไปเท่าที่ควร นักวิชาการท้องถิ่นจำนวนหนึ่งหาทางออกโดยการเผยแพร่ผลงานของตนเองในประเทศมาเลเซีย ทั้งที่เป็นภาษาท้องถิ่นและภาษาอังกฤษ เช่นเดียวกับที่ Ibrahim Syukri ทำมาในอดีต

กรณีสถานภาพของการศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในบริเวณ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้จึงสะท้อนให้เห็นเสรีภาพทางด้านวิชาการแบบไทยได้ชัด และนำไปสู่ความเข้าใจปัญหาต่าง ๆ ของท้องถิ่นบริเวณนี้ได้ระดับหนึ่งเช่นกัน

เรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของปัตตานีหรือบริเวณ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ของไทยนั้น นักวิชาการชาวตะวันตกได้ศึกษากันมาอย่างต่อเนื่องและเผยแพร่ไปทั่วโลก (เช่น ดู Terpstra, H., 1938 ; Teeuw, A and D.K. Wyatt 1970 ; Leonard Blussé, 1977 ; Bailey, Conner and John N. Miksic (trans.) 1985 ; Bougas, Wayne A., 1994 เป็นต้น) องค์ความรู้ซึ่งค่อนข้างละเอียดชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางการเมือง เศรษฐกิจการค้าทางทะเล และทางด้านประวัติศาสตร์นิพนธ์ ภาพของปัตตานีที่ปรากฏในสมัยจารีตก็คือ “รัฐชายขอบ” ที่รุ่งเรืองทางการค้าแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีผู้ปกครองอย่างเป็นอิสระเช่นเดียวกับรัฐการค้าอื่น ๆ แถบบริเวณคาบสมุทรและหมู่เกาะ เมื่อปัตตานีเริ่มเสื่อมลงรัฐไทยก็เริ่มเข้าไปแทรกแซงและมีอำนาจปกครองตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์เรื่อยมา จนกระทั่งได้ผนวกเข้ามาเป็นส่วน

หนึ่งของรัชชาติสมัยรัชกาลที่ 5 และนี่เองที่เป็นรากเหง้าของปัญหาสำคัญ คือการต่อต้านรัฐไทย ที่สืบเนื่องมาจวบจนปัจจุบัน

ในขณะที่ ‘ห้องดินศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย กับ การเพิ่มปริมาณการศึกษาในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาตินั้น มีการรวบรวม ปรับปรุงและวิเคราะห์เอกสารหรือหลักฐานที่เกี่ยวข้องไปในทิศทางที่น่าสนใจมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวการวิเคราะห์หลักฐานของนักประวัติศาสตร์รุ่นใหม่ ซึ่งสำเร็จการศึกษามาจากประเทศตะวันตก เช่น ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ธิดา สาระยา วินัย พงศ์ศรีเพียร อนันต์ กาญจนพันธุ์ ซึ่งล้วนได้ศึกษาวิเคราะห์ด้านตามแนวคิดใหม่ สร้างความก้าวหน้าให้กับการศึกษาทางประวัติศาสตร์ นิพนธ์ยุคโบราณ แนวคิดและวิธีการศึกษาเกี่ยวกับตำนานมีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับเรื่องราวของท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งนักวิชาการบางท่านดังกล่าวได้ทำงานในแนวทางนี้ต่อมา อันช่วยให้เข้าใจเรื่องราวของท้องถิ่นยุคโบราณจากหลักฐานพื้นเมืองได้มากขึ้น

การวิเคราะห์ตีความเอกสารหรือหลักฐานของท้องถิ่น โดยเฉพาะตำนานนั้นคงจะเป็นที่สนใจกันมาก ตั้งแต่ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา อย่างไรก็ตาม การทำงานของปราชญ์ท้องถิ่นในการรวบรวมและปรับปรุงเอกสารต่างๆ ก็ยังคงมีต่อมาอย่างต่อเนื่อง เช่นเดียวกับการตีพิมพ์ซ้ำหลักฐานเหล่านี้และเอกสารอื่น ๆ โดยหน่วยงานในสถาบันการศึกษาที่เกี่ยวข้องและในส่วนของเอกชน เพื่อเป็นหนังสืออนุสรณ์เนื่องในโอกาสต่าง ๆ การรวบรวมและปรับปรุงเอกสารใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น รวมทั้งตีพิมพ์ซ้ำผลงานเก่าและเผยแพร่ออกสู่สังคมในวงกว้างตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา สอดคล้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นต่าง ๆ ที่มีเนื้อหาหลากหลายในที่นี่จึงได้สำรวจงานการรวบรวมและปรับปรุงเอกสารเป็นอันดับแรก จากนั้นก็จะกล่าวถึงผลงานที่เป็นการวิเคราะห์หลักฐานตามลำดับ

การรวบรวมปรับปรุงเอกสารที่เกี่ยวข้องกับรัฐหรือบ้านเมืองตามท้องถิ่นต่าง ๆ ช่วง 2 ทศวรรษหลังพบว่ามีมากที่สุดในภาคเหนือ หรือล้านนาไทยเช่นเดียวกับในช่วง 2 ทศวรรษแรก ทั้งนี้ด้วยเหตุผลที่ว่าเมื่อเอกสารหลักฐานประเภทนี้มากที่สุด รวมทั้งเป็นช่วงที่มีการตื่นตัวของท้องถิ่นในการศึกษาเรื่องราวตัวเอง ดังนั้นเอกสารในที่ประชุมสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นของล้านนา รวมทั้งผลงานของสถาบันการวิจัยที่เกี่ยวข้องจึงมีงานการศึกษาประเภทนี้อยู่เสมอ ตัวอย่างเช่นสถาบันวิจัยสังคมของมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ที่ก่อตั้งขึ้นในราวปี พ.ศ. 2517 โดยผู้ที่มีบทบาทสำคัญในระยะแรกคือ อาจารย์สมหมาย เปรมจิตต์ ซึ่งร่วมมือกับนักวิชาการสาขาต่าง ๆ และปัญญาชนพื้นเมือง เช่น ปวงคำ ด้อยเขียว ศรีทน คำแปง ออกสำรวจเอกสารพื้นเมืองประเภทคัมภีร์ ไบหลาน และพับสา ตามวัดในล้านนา รวบรวมและถ่ายลงบนไมโครฟิล์ม